ЗАКЛАД ВИЩОЇ ОСВІТИ
ВІДКРИТИЙ МІЖНАРОДНИЙ УНІВЕРСИТЕТ РОЗВИТКУ ЛЮДИНИ «УКРАЇНА»
ВІННИЦЬКИЙ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ ІНСТИТУТ

Кафедра реабілітаційних технологій

Освітня програма «Соціальна робота»
Спеціальність: 231 «Соціальна робота»

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА

на здобуття освітнього ступеня «бакалавр»

РОЛЬ СОЦІАЛЬНОГО СУПРОВОДУ У ПІДВИЩЕННІ БАТЬКІВСЬКОЇ КОМПЕТЕНЦІЇ СІМЕЙ, ЩО ОПИНИЛИСЬ У СКЛАДНИХ ЖИТТЄВИХ ОБСТАВИНАХ»

Здобувачки освіти:
Литвин Анни Владиславівни

Науковий керівник:
к. політ. н., доцент Власов В.Г.

Рецензент:
д.пед.н., доц. Султанова Н.В.

Допущено до захисту рішенням кафедри реабілітаційних технологій
Протокол № 11 від «01» червня 2026р.
Завідувач кафедри_____Башинська О.І.
(підпис)

Вінниця 2026

ЗМІСТ

ВСТУП

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ СОЦІАЛЬНОГО СУПРОВОДУ СІМЕЙ, ЯКІ ПЕРЕБУВАЮТЬ У СКЛАДНИХ ЖИТТЄВИХ ОБСТАВИНАХ ……

1.1. Сутність та складові феномену батьківської компетентності у психолого-педагогічній та соціальній літературі…….

1.2. Характеристика сімей, що опинились у складних життєвих обставинах, як клієнтів соціальної роботи ……..

1.3. Соціальний супровід як базова технологія роботи з підвищення виховного потенціалу сім'ї……..

Висновки до 1 розділу ……..

РОЗДІЛ 2. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ РІВНЯ БАТЬКІВСЬКОЇ КОМПЕТЕНЦІЇ СІМЕЙ В УМОВАХ ЦЕНТРУ СОЦІАЛЬНИХ СЛУЖБ

Організація та методики дослідження батьківської компетентності сімей у СЖО ……

Аналіз результатів діагностики стану сформованості батьківської компетентності сімей у СЖО в умовах Центру соціальних служб ……

Методичні рекомендації щодо підвищення батьківської компетентності сімей, які перебувають під соціальним супроводом …..

Висновки до 2 розділу …….

ВИСНОВКИ…….

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ……

ДОДАТКИ ……

ВСТУП

В умовах сучасних суспільних трансформацій, що супроводжуються соціально-економічною нестабільністю та кризовими явищами в Україні, інститут сім'ї зазнає значних випробувань. Зростання кількості родин, які опинилися у складних життєвих обставинах (СЖО), вимагає від держави та суспільства пошуку нових, більш ефективних механізмів підтримки. Кризова ситуація в родині – це не лише матеріальні труднощі чи житлові проблеми; насамперед це загроза для повноцінного розвитку дитини. Перебуваючи у стані постійного стресу, батьки часто втрачають здатність адекватно реагувати на потреби дітей, що призводить до зниження виховного потенціалу сім'ї, нехтування батьківськими обов'язками та зростання ризиків соціального сирітства.

Однією з ключових причин, які пояснюють, чому саме сім'ї не можуть самостійно подолати кризу, є низький рівень батьківської компетентності. Часто батьки, які самі виховувалися в несприятливих умовах, неблагополучних сім'ях або не мають необхідних знань та навичок, просто не розуміють, як побудувати конструктивні стосунки з дитиною, як забезпечити їй психологічний комфорт та безпеку. Тому надання лише гуманітарної чи фінансової допомоги таким родинам є недостатнім заходом, так як це вирішує наслідки, а не причину. Виникає нагальна потреба не просто «врятувати» сім'ю, що перебуває у стані безгрошів'я, малозабезпеченості, але й навчити дорослих бути відповідальними та свідомими батьками, сформувати у них навички подолання життєвих труднощів без шкоди для життя та здоров'я дитини.

У цьому контексті особливої ваги набуває технологія соціального супроводу, яка реалізується центрами соціальних служб в нашій країні. Соціальний супровід розглядається не як разова акція допомоги, а як тривалий, системний процес взаємодії соціального працівника із сім'єю. Саме в межах такого супроводу фахівець має унікальну можливість виступати не

лише як посередник у наданні послуг, а і як наставник, що допомагає відновити або сформувати батьківську компетентність сімї. Вивчення ролі та можливостей соціального супроводу у зміцненні батьківського потенціалу сімей, що опинилися у СЖО, є важливим завданням соціальної роботи, що й зумовило вибір теми нашого бакалаврського дослідження.

Проблема соціальної підтримки сім'ї та захисту дитинства є предметом міждисциплінарних досліджень, що зумовило значний інтерес до неї з боку науковців у соціономічній галузі, зокрема соціальної педагогіки, психології та соціальної роботи. Фундаментальні теоретико-методологічні засади соціальної роботи з вразливими категоріями сімей закладено у працях провідних вітчизняних учених, зокрема І. Звєрєвої, А. Капської, О. Безпалько, І. Трубавіної та Т. Семигіної та ін. У їхніх роботах досліджено та розкрито сутність соціально-педагогічної діяльності, визначено специфіку сімей, які опинилися у складних життєвих обставинах, та окреслено загальні стратегії допомоги та супроводу.

Вагомий внесок у дослідження феномену батьківської компетентності та психології сімейного виховання зробили такі вчені, як-от Т. Алєксєєнко, Н. Гавриш, В. Поліщук, Г. Бевз та ін. Психологічні чинники формування відповідального батьківства та вплив сімейного мікроклімату на розвиток дитини детально проаналізовано й представлено у доробках Л. Калініної, В. Павленко, а також у працях зарубіжних дослідників й вчених, які розвивають концепцію «позитивного батьківства» (М. Сандерс, М. Дейлі). Ці дослідження створюють необхідне підґрунтя для розуміння того, які саме знання та навички необхідні сучасним батькам для ефективного й гуманного виконання своїх обов'язків.

Організаційно-технологічні аспекти надання соціальних послуг, зокрема технологія соціального супроводу та кейс-менеджменту (ведення випадку), ґрунтовно висвітлені в роботах авторів З. Кияниці, Т. Журавель, В. Лютого, А. Бойко. Вчені акцентують увагу на алгоритмах оцінки потреб дитини та сім'ї, нормативно-правовому забезпеченні процесу супроводу та міжвідомчій

взаємодії фахівців. Практичні аспекти діагностики сімейного неблагополуччя та інструментарій соціального фахівця у галузі соціальної роботи розкрито у методичних розробках Ж. Петрочко, О. Вакуленко та Т. Веретенко та ін.

Проте, незважаючи на значний масив наукових напрацювань, питання безпосереднього впливу технології соціального супроводу на підвищення рівня батьківської компетентності залишається недостатньо вивченим. Більшість досліджень розглядають супровід як засіб подолання кризи (виживання), приділяючи менше уваги його навчально-розвивальному потенціалу. Зокрема, потребують уточнення методичні підходи до формування батьківських навичок у клієнтів міських центрів соціальних служб в умовах сучасних викликів та проблем, що й зумовлює актуальність теми нашого дослідження.

Об'єкт дослідження: процес соціального супроводу сімей, які опинились у складних життєвих обставинах.

Предмет дослідження: зміст та форми роботи соціального працівника з підвищення батьківської компетентності сімей у СЖО в процесі соціального супроводу.

Метою дослідження є теоретично обґрунтувати та емпірично дослідити стан сформованості батьківської компетентності сімей у СЖО та на основі отриманих результатів розробити методичні рекомендації для фахівців із соціальної роботи щодо підвищення ефективності соціального супроводу в напрямі формування відповідального батьківства.

Відповідно до мети, об'єкта та предмета дослідження визначено такі основні **завдання**:

1. Здійснити теоретичний аналіз сутності та складових феномену батьківської компетентності у соціальній та психолого-педагогічній літературі.
2. Охарактеризувати соціально-психологічні особливості сімей, що опинились у складних життєвих обставинах (СЖО), та ризики дефіциту їхньої батьківської компетентності.

3. Розкрити зміст технології соціального супроводу сімей як інструменту підвищення їхнього виховного потенціалу.

4. Емпірично дослідити стан сформованості батьківської компетентності у клієнтів Центру соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді.

5. Розробити методичні рекомендації для фахівців із соціальної роботи щодо формування батьківської компетентності сімей у СЖО, які перебувають під соціальним супроводом.

Для розв'язання поставлених завдань у бакалаврській роботі нами використано комплекс **методів дослідження:** зокрема, ***теоретичні:*** аналіз, синтез, узагальнення та систематизація наукової літератури, нормативно-правових актів і методичних документів – для з'ясування стану розробленості проблеми та визначення теоретичних засад соціального супроводу; ***емпіричні:*** *аналіз документації* – вивчення карток отримувачів послуг соціального супроводу, актів обстеження житлово-побутових умов та індивідуальних планів соціального супроводу для первинного збору інформації про сім'ї; методи *анкетування та тестування* – для діагностики рівня знань батьків про виховання, стилі батьківського ставлення та виявлення дефіцитів батьківської компетентності (Методика «Діагностика виховного потенціалу сім'ї», опитувальник «Аналіз сімейного виховання» (АСВ) (Е. Г. Ейдеміллер, В. В. Юстіцкіс); методика *експертної оцінки*, зокрема використання експертного опитування соціальних працівників (розробленої карти експертної оцінки) щодо основних труднощів у роботі з даною категорією сімей; *структурована бесіда (інтерв'ю)* – для уточнення соціальних потреб клієнтів Центру; а також ***методи математичної статистики****, а саме* кількісна та якісна обробка емпіричних даних, їх узагальнення та представлення у вигляді таблиць і діаграм.

Практичне значення роботи полягає у тому, що: здійснено діагностику реального стану батьківської компетентності сімей, які перебувають на обліку в міському центрі соціальних служб, що дозволило виявити типові прогалини у їхніх виховних знаннях та навичках. Систематизовано діагностичний

інструментарій, який може бути використаний соціальними працівниками для первинної оцінки потреб сімей. Розроблено методичні рекомендації для фахівців із соціальної роботи, спрямовані на підвищення ефективності соціального супроводу, які містять конкретні алгоритми дій, теми для просвітницьких бесід та поради щодо формування відповідального батьківства. Матеріали дослідження можуть бути використані в практичній діяльності міського центру соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді при плануванні та реалізації індивідуальних планів соціального супроводу сімей, що опинились у складних життєвих обставинах.

Робота складається із двох розділів й трьох параграфів до кожного, висновків до кожного розділу та загальних висновків, а також списку використаних джерел й додатків. Загальний зміст роботи охоплює 69 сторінок.

РОЗДІЛ 1.
ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ СОЦІАЛЬНОГО СУПРОВОДУ СІМЕЙ, ЯКІ ПЕРЕБУВАЮТЬ У СКЛАДНИХ ЖИТТЄВИХ ОБСТАВИНАХ

1.1. Сутність та складові феномену батьківської компетентності у психолого-педагогічній та соціальній літературі

Сучасні трансформаційні процеси, що відбуваються в українському суспільстві, суттєво впливають на функціонування інституту сім'ї, змінюючи усталені підходи до виховання дітей та розподілу ролей між батьками. В умовах соціально-економічної нестабільності, міграційних процесів та психологічної напруги, пов'язаної з воєнним станом, здатність родини забезпечити дитині належні умови для розвитку стає предметом пильної уваги держави та наукової спільноти. Так, у соціальній роботі та педагогіці дедалі частіше використовується поняття «батьківська компетентність», яке розглядається як ключовий індикатор благополуччя дитини та ефективності виконання родиною своєї виховної функції. Отже, розуміння сутності цього феномену є необхідною передумовою для організації якісного соціального супроводу сімей, які опинилися у складних життєвих обставинах (СЖО).

Аналіз наукової літератури [3; 8; 17; 20] свідчить, що категорія «батьківська компетентність» є міждисциплінарною і перебуває на перетині психології, педагогіки, соціології та соціальної роботи. Провідні вітчизняні дослідники, зокрема Т.Веретенко, І.Зверєва та Н.Шевченко , наголошують, що «батьківство не є просто біологічним фактом народження дитини, а являє собою складну соціально-психологічну діяльність, яка вимагає певної кваліфікації» [35]. Якщо у професійній сфері ми звикли оперувати поняттям компетентності як певним набором знань та вмінь, то у сфері сімейного виховання довгий час панувала думка про «природність» та «інтуїтивність» батьківських навичок. Проте сучасні реалії доводять нашу думку, що любові та інтуїції часто недостатньо для подолання кризових ситуацій, тому

батьківська компетентність, за нашим переконанням, має розглядатися як динамічне утворення, що формується та розвивається протягом життя.

У психолого-педагогічній літературі існує декілька підходів до визначення цього поняття. Так, В. Поліщук розглядає батьківську компетентність крізь призму психологічної готовності особистості до виконання батьківських ролей [48]. На думку В. Павленко, це «інтегративна властивість, яка включає не лише знання про вікові особливості дитини, а й особистісну зрілість самих батьків, їхню здатність до емпатії, саморегуляції та безумовного прийняття дитини» [37]. Отже, приходимо до висновку, що компетентний батько – це не той, хто знає всі педагогічні теорії, а той, хто вміє будувати з дитиною стосунки на основі довіри та безпеки.

З іншого боку, у соціально-педагогічному дискурсі, представленому у працях Т. Алєксєєнко та О. Безпалько, акцент робиться на діяльнісному аспекті. В їхніх працях батьківська компетентність тлумачиться як здатність організувати побут, дозвілля та навчання дитини, захистити її права та інтереси у взаємодії з різними соціальними інститутами (школою, лікарнею, державними службами) [1; 4]. Для соціального працівника важливо, щоб батьки могли забезпечити базові потреби дитини: у їжі, одязі, безпеці та лікуванні. Нездатність виконувати ці функції кваліфікується як батьківська некомпетентність, що часто стає підставою для втручання соціальних служб.

Узагальнюючи різні наукові погляди, процитуємо вітчизняну вчену Н. Гавриш, яка пропонує розглядати батьківську компетентність як «системне утворення, що складається з кількох взаємопов’язаних компонентів: когнітивного, емоційного, ціннісно-мотиваційного та поведінкового» [3]. Отже, детальний аналіз цих складових дозволяє краще зрозуміти механізми формування відповідального батьківства та виявити «мішені» для корекційної роботи під час соціального супроводу.

Когнітивний компонент (знаннєвий) охоплює систему уявлень батьків про фізіологію та психологію дитини, закономірності її розвитку, а також їхню обізнаність у правових питаннях та методах виховання. Як зазначає Г.Бевз ,

багато проблем у сім'ях СЖО виникають через елементарну педагогічну безграмотність» [39]. Так, батьки можуть застосовувати фізичні покарання не через садистичні нахили, а через незнання альтернативних методів дисциплінування або нерозуміння вікових криз. Наприклад, поведінку підлітка можуть сприймати як особисту образу, а не як прояв сепарації. Тому підвищення когнітивної компетентності є одним із першочергових завдань соціального працівника.

Емоційний компонент відображає здатність батьків до емоційного контакту з дитиною. Дослідники О. Василенко та Л. Калініна у своїх працях підкреслюють, що це вміння відчувати стан дитини, співпереживати їй (емпатія), а також керувати власними негативними емоціями. У сім'ях, що перебувають у складних життєвих обставинах, цей компонент часто є деформованим. Постійний стрес, викликаний матеріальними труднощами, бідністю, безробіттям чи залежностями, призводить до емоційного вигорання батьків, яке проявляється у холодності, відторгненні дитини або неконтрольованих спалахах агресії [8; 20]. Отже, компетентність у цій сфері означає вміння дорослого витримувати й розуміти емоції дитини та створювати для неї атмосферу психологічної безпеки й прийняття.

Ціннісно-мотиваційний компонент визначає місце дитини в системі життєвих цінностей батьків. Згідно з Т. Веретенко, «це усвідомлення відповідальності за долю дитини, бажання займатися її вихованням та готовність жертвувати власними егоїстичними інтересами заради блага нащадків» [35]. Л. Нежива також зазначає, що у практиці соціальної роботи часто трапляються випадки, коли батьки мають необхідні ресурси, але не мають мотивації їх витрачати на дитину. Відсутність сформованої цінності батьківства є одним із найскладніших для корекції аспектів, оскільки торкається глибинних світоглядних установок особистості [34].

Поведінковий (діяльнісний) компонент є зовнішнім проявом батьківської компетентності і включає конкретні практичні навички догляду, спілкування та спільної діяльності. І Козубовська вказує, що сюди належать

уміння нагодувати, одягнути відповідно до сезону, організувати ігровий простір, допомогти з уроками, а також навички конструктивного вирішення конфліктів [25]. С. Харченко, виокремлюючи також поведінковий компонент, зазначає, що саме за такими поведінковими індикаторами соціальні служби найчастіше оцінюють рівень благополуччя сім'ї під час інспектувань [62].

Окрему увагу в сучасній науковій літературі у галузі соціальної роботи приділено поняттю «відповідального батьківства». Наприклад, К. Левченко трактує його як «вищий рівень розвитку батьківської компетентності, що передбачає свідоме ставлення до планування сім'ї, народження та виховання дітей» [29]. Слід зазначити, що відповідальне батьківство базується на дотриманні прав дитини, закріплених у Конвенції ООН та законодавстві України. Проте, це поняття є ширшим за просте виконання батьківських обов'язків, оскільки включає активну позицію щодо створення розвивального середовища та залучення дитини до соціуму.

Варто зазначити, що у закордонних джерелах, зокрема у працях М. Родріго та М. Сандерс [71; 72], активно розвивається концепція «позитивного батьківства». Такий підхід фокусується не на покараннях чи контролі, а на розумінні, підтримці, заохоченні та створенні теплих стосунків. На підтвердження цього європейські дослідники наголошують, що компетентність батьків не є статичною – вона змінюється разом із дорослішанням дитини. Ті методи, які були ефективні з дошкільням, стають непридатними для підлітка, тому батьки повинні володіти гнучкістю та здатністю до самонавчання. Ця думка підтверджується і вітчизняними науковцями, зокрема, Т. Семигіна зазначає, що соціальний супровід має на меті навчити сім'ю «самостійно адаптуватися до нових викликів» [57].

У контексті соціальної роботи з сім'ями, які опинилися у складних життєвих обставинах, феномен батьківської компетентності набуває специфічного забарвлення.Так, З. Кияниця пише, що у таких родинах часто можна спостерігати явище «вивченої безпорадності» або дисфункціональності [18]. Отже батьківська некомпетентність тут може проявлятися у різних

формах: від гіперопіки та авторитарного контролю до повної бездоглядності (гіпоопіки). Однак, некомпетентність, як акцентує у своєму досліджені Т. Журавель, є наслідком так званого «соціального спадкування»: батьки, які самі виросли в інтернатних закладах або асоціальних родинах, просто не мають перед очима позитивної рольової моделі сім'ї. Вони відтворюють деструктивні сценарії поведінки, не усвідомлюючи їхньої шкоди [16].

Крім того, дослідники А. Бойко та Т. Войцях вказують на тісний зв'язок між батьківською компетентністю та ресурсністю сім'ї. Брак матеріальних ресурсів, погані житлові умови, відсутність соціальної підтримки з боку громади суттєво знижують, на їхній погляд, здатність батьків бути компетентними. Коли всі сили йдуть на виживання, на виховання та емоційну близькість не залишається енергії [6; 10]. Тому, за нашим переконанням, оцінка компетентності не може бути відірвана від аналізу життєвої ситуації родини. Соціальний працівник повинен розрізняти ситуацію, коли батьки «не хочуть» піклуватися про дітей (низький мотиваційний компонент), і ситуацію, коли вони «не можуть» або «не вміють» (дефіцит когнітивного чи поведінкового компонента).

Важливим аспектом, який висвітлюється у праці Ж. Петрочко, є поняття «виховного потенціалу сім'ї». Це сукупність наявних у родині можливостей (матеріальних, педагогічних, психологічних) для формування особистості дитини [36]. Батьківська компетентність, за переконанням Т. Кузьменко, є ядром цього потенціалу. Отже, зниження компетентності автоматично веде до деградації виховної функції сім'ї, що, в свою чергу, є головною ознакою складних життєвих обставин [27].

Таким чином, у науковій літературі виділяють кілька рівнів сформованості батьківської компетентності:

1. *Високий (оптимальний) рівень:* батьки мають глибокі знання, стійкі навички, адекватну самооцінку та високу мотивацію. Стосунки з дітьми гармонійні.

2. *Середній (достатній) рівень:* батьки володіють базовими навичками, але можуть припускатися помилок у кризових ситуаціях, діють інтуїтивно, проте готові приймати допомогу.

3. *Низький (критичний) рівень:* характеризується відсутністю елементарних знань про розвиток дитини, емоційною відчуженістю, використанням насильницьких методів виховання або повним самоусуненням від батьківських обов'язків.

Саме сім'ї з низьким рівнем компетентності стають клієнтами центрів соціальних служб. Як зазначає Л. Тюптя, завдання соціальної роботи полягає не в тому, щоб замінити батьків, а в тому, щоб перевести їх з низького рівня компетентності на середній, активізувавши їхні внутрішні ресурси [60].

Підсумовуючи теоретичний аналіз, зроблений у цьому параграфі бакалаврської роботи, можна визначити батьківську компетентність як інтегративну особистісну характеристику, що включає сукупність знань, умінь, навичок, емоційних установок та цінностей, необхідних для повноцінного виконання функцій із виховання, розвитку та соціалізації дитини. У соціальній роботі цей феномен розглядається як динамічна категорія, що піддається корекції та розвитку через спеціально організоване навчання та супровід.

Розуміння структури батьківської компетентності (когнітивний, емоційний, ціннісний, поведінковий компоненти) дає змогу соціальним працівникам здійснювати диференційовану діагностику проблем сім'ї та розробляти індивідуалізовані програми втручання. Адже для однієї родини ключовим буде навчання навичкам догляду за немовлям (поведінковий аспект), для іншої – корекція гніву та агресії (емоційний аспект), а для третьої – формування розуміння цінності дитинства (мотиваційний аспект).

Отже, феномен батьківської компетентності у науковій літературі представлений як багатогранне явище, що є фундаментом благополуччя дитини. Його дефіцит виступає як наслідком, так і причиною складних життєвих обставин, створюючи замкнене коло соціального неблагополуччя.

Розірвати це коло покликана технологія соціального супроводу, яка спрямована на відновлення функціональної спроможності сім'ї, про що детальніше йтиметься у наступних підрозділах.

1.2. Характеристика сімей, що опинились у складних життєвих обставинах, як клієнтів соціальної роботи

У системі соціального захисту населення та практиці соціальної роботи категорія сімей, які опинилися у складних життєвих обставинах (далі – СЖО), посідає центральне місце. Це зумовлено тим, що саме такі родини є основним об'єктом уваги державних соціальних служб, оскільки їхнє функціонування порушене настільки, що це створює загрозу для життєдіяльності членів родини, насамперед дітей. Розуміння сутності, типології та соціально-психологічних особливостей таких сімей є необхідною умовою для побудови ефективної стратегії соціального супроводу.

Нормативно-правове визначення поняття «складні життєві обставини» закріплено в українському законодавстві, зокрема в Законах України «Про соціальні послуги» та «Про охорону дитинства» [45; 46]. Згідно з цими документами, під СЖО розуміють обставини, що об'єктивно порушують нормальну життєдіяльність особи або сім'ї, наслідки яких вони не можуть подолати самостійно. Науковці І. Звєрєва та З. Кияниця акцентують увагу на ключовому аспекті цього визначення – «нездатність подолати самостійно». Це означає, що сім'я вичерпала свої внутрішні ресурси (матеріальні, психологічні, фізичні) і потребує зовнішньої інтервенції для відновлення функціональності [18].

У науковій літературі під авторством вітчизняних вчених О. Безпалько, А. Капської та ін. дослідників у галузі соціальної роботи, сім'ї у СЖО часто характеризують як дисфункціональні. Дисфункціональність проявляється у порушенні основних функцій сім'ї: виховної, економічної, господарсько-

побутової, рекреаційної та комунікативної. Якщо в нормальній (функціональній) сім'ї проблеми вирішуються через внутрішній діалог та мобілізацію зусиль, то в сім'ї у СЖО будь-яка криза призводить до дезорганізації, конфліктів та занедбаності потреб дітей [4; 21].

Проте, класифікація сімей, що потрапляють у категорію клієнтів соціальної роботи, є досить розгалуженою. Дослідниця І. Трубавіна пропонують виділяти декілька груп факторів, що призводять до виникнення СЖО [59]:

Соціально-економічні фактори: малозабезпеченість, безробіття батьків, незадовільні житлові умови. Бідність є одним із найпоширеніших чинників, що провокує стрес, знижує самооцінку батьків та обмежує можливості розвитку дитини.

Медико-соціальні фактори: інвалідність батьків або дітей, наявність хронічних чи невиліковних хвороб. Догляд за хворим членом родини часто виснажує ресурси сім'ї, призводить до ізоляції та емоційного вигорання.

Соціально-демографічні фактори: неповні сім'ї (де дітей виховує один із батьків), багатодітні родини, сім'ї неповнолітніх матерів. Як зазначає В. Мирошниченко, такі родини є вразливими через подвійне навантаження на дорослих та підвищені ризики соціальної деривації [32].

Психологічні та поведінкові фактори: наявність шкідливих звичок (алкоголізм, наркоманія), жорстоке поводження, конфлікти та насильство в сім'ї, аморальний спосіб життя. Т. Войцях підкреслює, що саме ця група факторів є найбільш деструктивною для психіки дитини та найскладнішою для корекції [10].

Фактори зовнішнього впливу: вимушена міграція (сім'ї ВПО), втрата житла внаслідок воєнних дій або стихійних лих. Ця категорія набула особливої актуальності в сучасних українських реаліях.

Характеризуючи сім'ї у СЖО як клієнтів соціальної роботи, А. Бойко звертає увагу на специфіку їхнього психологічного портрета. Часто такі родини, як він зазначає, демонструють явище «соціальної апатії»

або «вивченої безпорадності». Батьки звикають до кризового стану, втрачають віру у власні сили та здатність впливати на своє життя. У них формується патерналістська (утриманська) установка: вони переконані, що держава, благодійні фонди або соціальні служби зобов'язані вирішувати їхні проблеми (надати житло, гроші, продукти), при цьому самі не докладають зусиль для змін. Це створює серйозні бар'єри у співпраці з соціальним працівником, якого сприймають лише як «давача ресурсів» [6].

Іншою поширеною характеристикою є низький рівень рефлексії та відповідальності таких сімей. Згідно з дослідженнями В. Павленко й Калініної, батьки у таких сім'ях часто не усвідомлюють зв'язку між своєю поведінкою та проблемами їхньої дитини. Наприклад, мати може щиро любити дитину, але при цьому не дбати про її гігієну, або харчування чи відвідування школи, вважаючи це нормою, оскільки сама виросла в подібних умовах. Це явище називають «соціальним спадкуванням неблагополуччя»: тобто коли модель девіантної поведінки передається з покоління в покоління [37; 20].

Особливістю взаємодії соціальних служб із сім'ями у СЖО є часто вимушений характер контакту. Як зазначає Т. Журавель, більшість таких родин не звертаються по допомогу добровільно, навіть якщо є така потреба. Вони потрапляють у поле зору фахівців із соціальної роботи через сигнали від школи, поліції, лікарів або сусідів. Тому це формує у клієнтів захисну реакцію, недовіру та навіть агресію до соціального працівника, якого сприймають як контролера, що хоче «забрати дітей» або «повчати життю» [16]. Подолання цього опору та встановлення довірливих стосунків є найскладнішим етапом соціального супроводу.

Психологічний клімат у сім'ях СЖО, як правило, характеризується високим рівнем конфліктності, емоційною холодністю та відчуженістю. Так, Г. Хомич вказує на деформацію внутрішньосімейних ролей. Часто спостерігається явище парентифікації, тобто коли коли діти змушені брати на себе функції дорослих (піклуватися про п'яних батьків, доглядати молодших

братів і сестер, заробляти гроші), втрачаючи таким чином своє дитинство. У таких умовах дитина не отримує необхідної емоційної підтримки, що призводить до затримок у розвитку, формування тривожності, агресивності та низької самооцінки [64].

Важливим аспектом, який висвітлюється у працях К. Левченко та Л. Неживої, є проблема соціального сирітства. Так, сім'ї у СЖО є основним «джерелом» поповнення інтернатних закладів дітьми, які мають при цьому живих батьків. Нездатність або небажання батьків виконувати свої обов'язки (батьківська некомпетентність) призводить до того, що держава змушена вилучати дитину з родини заради її безпеки [29; 34]. Проте сучасна стратегія соціальної роботи спрямована на збереження біологічної сім'ї, якщо це не загрожує життю дитини. Тому робота з такими проблемними, неблагополучними сім'ями у складних життєвих умовах фокусується на ранньому виявленні кризи та наданні комплексних послуг.

Специфічною групою клієнтів є сім'ї, де батьки мають залежності (алкогольну, наркотичну). І. Іванова, наприклад, підкреслює, що в таких родинах життя підпорядковане циклу вживання речовин. У періоди тверезості батьки можуть демонструвати любов і турботу, а в стані сп'яніння – ставати небезпечними. Така непередбачуваність руйнує психіку дитини, формуючи у неї співзалежну поведінку. Робота з такими сім'ями вимагає залучення наркологів та психологів, і соціальний супровід тут часто стикається з рецидивами та зривами [19].

Також варто виокремити сім'ї, які опинилися у СЖО внаслідок зовнішніх, незалежних від них обставин (наприклад, втрата роботи, хвороба, війна, вимушене переселення тощо), але при цьому зберегли високий виховний потенціал. Згідно з поглядами Т. Семигіної, такі клієнти відрізняються високою мотивацією до змін. Для них криза є тимчасовим явищем, і вони активно співпрацюють із соціальними службами, використовуючи надану допомогу як трамплін для відновлення нормального

життя. Тут соціальний працівник виступає швидше консультантом та координатором, а не «кризовим менеджером» [57].

Аналізуючи комунікативні особливості сімей у СЖО, вчена М Підлипна вказує на низький рівень їхньої соціальної компетентності. Батьки часто не вміють конструктивно спілкуватися, відстоювати свої права законним шляхом, оформлювати документи. Наприклад, вони можуть бути соціально ізольованими, мати вузьке коло спілкування, що складається з осіб з аналогічними проблемами. В результаті це призводить до маргіналізації родини та відсутності позитивних соціальних зв'язків, які могли б надати підтримку [40].

Крім того, для багатьох сімей цієї категорії характерна так звана «фасадна» поведінка під час візитів соціальних працівників та інших спеціалістів. Батьки можуть прибирати в хаті, демонструвати тепле ставлення й турботу про дітей та обіцяти виправитися у найближчий час, лише щоб уникнути санкцій або проблем. Проте, як тільки контроль з боку фахівців послабляється, ситуація знову повертається до попереднього стану. Це вимагає від соціального працівника високої професійної проникливості, майстерності та використання методів перехресної перевірки інформації. У контексті нашого дослідження важливо також зазначити, що спільною рисою всіх типів сімей у СЖО є дефіцит батьківської компетентності, про яку йшлося у попередньому підрозділі. Цей дефіцит може бути як причиною потрапляння в складні обставини (наприклад, невміння планувати бюджет призводить до боргів), так і бути їх наслідком (наприклад, коли через депресію мати перестає дбати про дитину). Отже Н. Заверико наголошує, що саме тому соціальний супровід не може обмежуватися лише матеріальною допомогою. Без навчання батьків новим моделям поведінки, – як пише вчена – без підвищення їхньої педагогічної культури та відповідальності будь-які фінансові вливання будуть мати лише тимчасовий ефект [17].

Підсумовуючи характеристику сімей, що опинились у складних життєвих обставинах, можна визначити їх як специфічну, тобто гетерогенну

групу клієнтів соціальної роботи, яка характеризується порушенням внутрішньосімейних функцій, суттєвим зниженням виховного потенціалу, наявністю об'єктивних чи суб'єктивних бар'єрів життєдіяльності та потребою у сторонній професійній допомозі з боку соціальних працівників. При цьому ці сім'ї відрізняються за причинами виникнення кризи (соціально-економічні, психологічні, медичні), але мають спільні риси: соціальну дезадаптацію, стресовий характер функціонування, деформацію батьківсько-дитячих стосунків та часто – низьку мотивацію до змін. Отже ефективна робота з такими клієнтами вимагає від соціального працівника не лише професійних знань, а й володіння спеціальними технологіями впливу, серед яких провідне місце посідає соціальний супровід, спрямований на мобілізацію власних ресурсів сім'ї та відновлення її здатності до самозабезпечення.

1.3. Соціальний супровід як базова технологія роботи з підвищення виховного потенціалу сім'ї

У сучасній практиці соціальної роботи з сім'ями, які опинилися у складних життєвих обставинах (СЖО), відбувається концептуальне зміщення акцентів від надання разової матеріальної допомоги до впровадження комплексних технологій, спрямованих на мобілізацію внутрішніх ресурсів клієнтів. Серед таких технологій провідне місце посідає соціальний супровід, який розглядається як найбільш ефективний інструмент відновлення функціональної спроможності родини та підвищення її виховного потенціалу. Якщо у попередніх підрозділах ми з'ясували, що дефіцит батьківської компетентності є однією з головних причин соціального неблагополуччя, то в даному підрозділі необхідно розкрити механізм вирішення цієї проблеми засобами професійного супроводу.

Нормативно-правове й законодавче підґрунтя соціального супроводу в Україні визначено Законом України «Про соціальні послуги» та Державним

стандартом соціального супроводу сімей (осіб), які перебувають у складних життєвих обставинах [42; 46]. Згідно з цими документами, соціальний супровід – це комплексна соціальна послуга, що передбачає надання систематичної допомоги, спрямованої на подолання складних життєвих обставин, мінімізацію їх наслідків та формування навичок самостійного розв'язання життєвих проблем. Науковці І. Звєрєва та Г. Лактіонова серед іншого акцентують увагу на тому, що супровід базується на принципах адресності, індивідуального підходу, добровільності та конфіденційності [2].

У фаховій літературі із соціальної роботи соціальний супровід часто розглядають як вітчизняний аналог західної технологій або моделі «кейс-менеджменту» (case management – ведення випадку). Т. Семигіна описує суть цієї технології, яка полягає в тому, що за кожною сім'єю закріплюється фахівець (тобто кейс-менеджер або соціальний працівник), який виступає координатором допомоги. Його завдання полягає у тому, щоб не вирішувати проблеми за клієнта, а організувати процес так, щоб сім'я навчилася долати труднощі самостійно без допомоги сторонніх [57].

Дослідниця І. Звєрєва наголошує при цьому, що сутність соціального супроводу полягає у переході від патерналістської моделі опіки до суб'єкт-суб'єктної взаємодії, де сім'я виступає активним учасником процесу змін. Метою супроводу є досягнення такої стадії розвитку сім'ї, коли вона зможе функціонувати автономно, забезпечуючи належні умови для виховання дітей без втручання соціальних служб [3]. Як зазначає Т. Журавель, кейс-«менеджмент дозволяє організувати роботу з сім'єю системно, координуючи надання різних видів допомоги: психологічної, юридичної, педагогічної, медичної» [16]. Це особливо важливо, на нашу думку, для підвищення виховного потенціалу, оскільки проблеми в таких родинах зазвичай є комплексними. Адже неможливо навчити матір дбати про розвиток дитини, якщо їм ніде жити або батько вчиняє насильство. Тому кейс-менеджер збирає ніби-то «пазл» із послуг різних відомств, спрямовуючи їх на зміцнення сім'ї та її ролі у вихованні дитини.

Слід зазначити, що процес соціального супроводу є алгоритмізованим і складається з чітко визначених етапів, кожен з яких має своє значення для формування батьківської компетентності.

Наприклад, **перший етап,** зазвичай – **підготовчий** (спрямований на встановлення контакту). Оскільки сім'ї у СЖО часто є закритими або налаштованими вороже, першочерговим завданням фахівця є побудова довірливих стосунків. Л. Тюптя підкреслює, що успіх усієї роботи залежить від того, чи вдасться фахівцю подолати недовіру та опір батьків [60]. На цьому етапі соціальний працівник пояснює мету співпраці, знижує рівень тривожності клієнтів та формує мотивацію до змін. Для підвищення виховного потенціалу важливо вже тут показати батькам, що фахівець прийшов не карати їх за помилки, а допомогти стати кращими батьками для їхніх дітей. А. Капська зазначає, що вже на цьому етапі починається корекційна робота: соціальний працівник демонструє батькам модель безоціночного, емпатійного спілкування [21].

Другий етап – оцінка потреб (або діагностичний). Це фундамент технології. Згідно з Державним стандартом соціального супроводу, оцінка здійснюється за спеціальним інструментарієм, який дозволяє визначити рівень задоволення потреб дитини (у безпеці, здоров'ї, розвитку) та здатність батьків ці потреби задовольнити [42]. Саме на цьому етапі фахівець діагностує рівень батьківської компетентності, виявляє «дефіцити» (наприклад, незнання вікових особливостей, невміння контролювати емоції) та ресурси сім'ї (наявність родичів, любов до дітей, бажання зберегти сім'ю). Важливо, щоб батьки брали участь в оцінці – це запускає процес рефлексії власної поведінки. Методологія, розроблена Ж. Петрочко, передбачає визначення «зони найближчого розвитку» батьків: чого вони не знають і чому саме їм треба навчитися [36].

Третій етап – планування (передбачає укладання договору). За результатами оцінки складається Індивідуальний план соціального супроводу. Як вказує Т. Алєксєєнко, план – це не формальний папірець, а «дорожня

карта» виходу з кризи [1]. Тут ключовим моментом є підписання договору між Центром соціальних служб та батьками. Договір фіксує відповідальність сторін: що саме зобов'язуються зробити батьки (наприклад, пройти лікування від алкоголізму, відвідувати батьківські тренінги, оформити документи на дитину). Це дисциплінує клієнтів, таким чином, і формує у них відповідальну позицію. Науковиця І. Трубавіна також наголошують на важливості залучення батьків до планування: якщо вони самі формулюють цілі («я хочу навчитися не кричати на сина»), це підвищує їхню мотивацію до змін [59].

Четвертий етап – реалізація плану (власне надання послуг). Це основний, на наш погляд, і найбільш тривалий етап, на якому відбувається безпосередня робота з підвищення виховного потенціалу. О. Вакуленко виділяє такі методи роботи, що застосовуються в межах супроводу [31]:

Інформаційне консультування: передбачає отримання батьками знань про права дитини, пільги, послуги, вікову психологію. Адже часто батьківська некомпетентність є наслідком простого незнання, і своєчасна порада знімає напругу в родині.

Психолого-педагогічне консультування: має на меті навчання методам ненасильницького виховання, роз'яснення причин «поганої» поведінки дитини або, безпосередньо, корекцію дитячо-батьківських стосунків.

Соціально-педагогічний патронаж: передбачає регулярні візити в сім'ю, під час яких фахівець спостерігає за взаємодією батьків і дітей у природних умовах. Це дозволяє коригувати поведінку «тут і зараз».

Тренінгові форми роботи: тут йдеться про залучення батьків до груп взаємопідтримки або шкіл відповідального батьківства. Як свідчить дослідження Г. Бевз, групова робота є надзвичайно ефективною, оскільки батьки бачать, що їхні проблеми не унікальні, і можуть переймати позитивний досвід інших [39].

Перенаправлення та представництво інтересів: організація доступу сім'ї до вузьких спеціалістів (наркологів, юристів, логопедів) та допомога у взаємодії зі школою чи поліцією.

Треба також зазначити, що особливу роль у процесі супроводу відіграє навчання навичкам ненасильницького спілкування та позитивного батьківства. Спираючись на закордонний досвід (M. Sanders й M. Daly), вітчизняні фахівці впроваджують методики, що вчать батьків замінювати покарання на заохочення, а також встановлювати чіткі межі дозволеного без приниження гідності дитини [68; 72]. Так, Л. Гончар зауважує, що домашні візити виконують функцію соціального моделювання: соціальний працівник власним прикладом показує, як спілкуватися з дитиною, як організувати простір у квартирі, як вирішувати конфлікти. Батьки, спостерігаючи за фахівцем, переймають конструктивні моделі поведінки [12].

П'ятий етап – моніторинг та завершення (оцінка результатів). Ситуація в сім'ях СЖО є доволі динамічною, тому фахівець має регулярно оцінювати її прогрес (або регрес). Так, Н. Гаврилюк акцентує, що критерієм ефективності супроводу є не кількість наданих продуктових наборів, а якісні зміни у стосунках між батьками та дітьми. На завершальному етапі проводиться повторна оцінка потреб. Якщо ризики усунуто, а батьки демонструють достатній рівень компетентності (дитина доглянута, відвідує школу, в сім'ї немає насильства), супровід припиняється. Важливо підготувати сім'ю до «вільного плавання», щоб уникнути ефекту залежності від соціальної служби [11].

Аналізуючи роль соціального супроводу у підвищенні виховного потенціалу, дослідники М. Підлипна та Л. Тюптя виділяють кілька механізмів впливу соціального супроводу на сімю[40; 60]:

Ресурсний механізм: передбачає, що супровід допомагає задовольнити базові потреби сім'ї (їжа, житло), що знижує рівень стресу у батьків. Звільнившись від боротьби за виживання, батьки отримують емоційний ресурс для спілкування з дітьми.

Навчальний механізм: передбачається безпосередня передача знань та навичок догляду й виховання.

Моделюючий механізм: соціальний працівник стає умовною рольовою моделлю значимого дорослого. Цей механізм є цінним, адже для батьків, які самі виросли в асоціальних сім'ях, це часто перший приклад того, як можна вирішувати конфлікти без зайвого крику або бійки.

Контролюючий механізм. Важливий, адже сам факт перебування під супроводом та регулярні візити дисциплінують батьків, змушують їх утримуватися від деструктивної поведінки (вживання алкоголю, насильства), що створює безпечніше середовище для дитини.

Також, важливо підкреслити, що технологія соціального супроводу ефективно працює з проблемою соціальної ізоляції сімей. Г. Слозанська вказує, що сім'ї у СЖО часто є замкнутими. Соціальний працівник допомагає відновити корисні соціальні зв'язки (з розширеною родиною, сусідами, громадськими організаціями), створюючи так звану «мережу підтримки» [50].

Проте, впровадження цієї технології пов'язане з низкою викликів. Так, В. Мирошниченко звертає увагу на проблему низької мотивації клієнтів та їхнього опору втручанню. Часто батьки сприймають супровід як покарання, а не допомогу [32]. Також проблемою є професійне вигорання соціальних працівників, які стикаються з великим емоційним навантаженням. Недостатньо розвинена інфраструктура соціальних послуг у громадах також знижує ефективність роботи. Отже, Т. Кузьменко наголошує, що якщо сім'я не має внутрішньої мотивації до змін, супровід може перетворитися на формальний контроль [27]. Тому сучасні підходи акцентують на використанні технік мотиваційного консультування.

У зарубіжній практиці, на яку посилаються зокрема, J. Gladstone, M. Daly, аналогом нашого вітчизняного соціального супроводу є інтенсивна сімейна терапія вдома (як вони пишуть – home-based family preservation services) [68-69]. Як ми бачимо, досвід західних колег підтверджує, що навчання батьківських навичок найбільш ефективне саме в природному середовищі (тобто вдома), а не в кабінеті психолога чи соціального працівника. Коли фахівець бачить реальні умови життя сімей та їхніх дітей,

він може дати конкретні, прикладні поради, адаптовані до цієї конкретної сім'ї, що значно підвищує шанси на успіх.

Підсумовуючи, можна стверджувати, що соціальний супровід є базовою, інтегративною технологією соціальної роботи, яка дозволяє комплексно вирішувати проблеми сімей у складних життєвих обставинах. Його роль у підвищенні виховного потенціалу сім'ї є визначальною, оскільки він поєднує в собі діагностику, матеріальну підтримку, психологічну корекцію та педагогічне навчання. Саме завдяки соціальному супроводу відбувається трансформація пасивної, дезорієнтованої родини у компетентного суб'єкта виховання, здатного брати відповідальність за майбутнє своїх дітей. Це підтверджує, що розвиток батьківської компетентності є не побічним ефектом, а однією з головних цілей та результатів якісного соціального супроводу.

Висновки до 1 розділу

У першому розділі кваліфікаційної роботи нами здійснено комплексний теоретичний аналіз наукової літератури, нормативно-правових актів та методичних джерел з проблеми підвищення батьківської компетентності сімей, що опинилися у складних життєвих обставинах (СЖО), засобами соціального супроводу. Узагальнення результатів теоретичного аналізу дозволило сформулювати низку висновків відповідно до поставлених завдань дослідження.

По-перше, на основі аналізу психолого-педагогічної та соціальної літератури розкрито сутність та структуру феномену батьківської компетентності. З'ясовано, що це поняття вийшло за межі суто педагогічного дискурсу і в сучасній соціальній роботі розглядається як інтегративна, динамічна характеристика особистості, що визначає здатність батьків забезпечувати умови для повноцінного фізичного, психічного та соціального розвитку дитини. Встановлено, що батьківська компетентність не є

вродженою інстинктивною якістю, а формується у процесі соціалізації та набуття життєвого досвіду, тому вона піддається корекції та розвитку.

Визначено, що структура батьківської компетентності є багатокомпонентною і включає: *когнітивний компонент* (знання про вікову психологію, потреби дитини, права та обов'язки батьків); *емоційний компонент* (здатність до емпатії, безумовного прийняття дитини, навички саморегуляції та контролю негативних емоцій); *ціннісно-мотиваційний компонент* (усвідомлення цінності батьківства, пріоритетність інтересів дитини, відповідальність за її майбутнє); та *поведінковий компонент* (володіння практичними навичками догляду, комунікації, конструктивного вирішення конфліктів та організації побуту). Доведено, що дефіцитарність будь-якого з цих компонентів – чи то брак знань, емоційна холодність, чи відсутність навичок ненасильницького спілкування – призводить до зниження виховного потенціалу сім'ї та створює ризики соціального сирітства. Особливу увагу в сучасних дослідженнях приділено концепції «відповідального батьківства» та «позитивного батьківства», які акцентують на партнерській взаємодії з дитиною та відмові від авторитарних, насильницьких методів виховання.

По-друге, здійснено комплексну характеристику сімей, що опинилися у складних життєвих обставинах, як специфічної клієнтської групи соціальної роботи. Визначено, що категорія СЖО охоплює широкий спектр родин, які втратили здатність самостійно долати життєві труднощі внаслідок дії зовнішніх або внутрішніх чинників. До основних факторів, що провокують виникнення СЖО, віднесено: соціально-економічні (бідність, безробіття, житлові проблеми), медико-соціальні (інвалідність, хронічні хвороби), соціально-демографічні (багатодітність, неповнолітні батьки) та психологічні (залежності, конфлікти, аморальний спосіб життя).

Аналіз соціально-психологічного портрета таких сімей дозволив виявити низку спільних дисфункціональних рис, що ускладнюють процес надання допомоги. Серед них: явище «вивченої безпорадності» та

патерналістські установки (очікування, що проблеми вирішить держава); низький рівень рефлексії та відповідальності; соціальна ізоляція та звуження кола підтримки; деформація внутрішньосімейних ролей (зокрема, парентифікація дітей). Встановлено, що для багатьох сімей у СЖО характерне явище «соціального спадкування неблагополуччя», коли батьки відтворюють деструктивні моделі поведінки, засвоєні у власному дитинстві, через відсутність альтернативних прикладів компетентного батьківства. Виявлено, що взаємодія таких сімей із соціальними службами часто ускладнюється їхньою закритістю, недовірою до фахівців та «фасадною» поведінкою, спрямованою на приховування реального стану речей задля уникнення санкцій. Зроблено висновок, що ключовою проблемою цих родин є не лише брак матеріальних ресурсів, а насамперед глибока криза батьківської компетентності, що вимагає комплексного професійного втручання.

По-третє, обґрунтовано роль соціального супроводу як базової технології роботи з підвищення виховного потенціалу сім'ї. На основі аналізу нормативно-правової бази та методичних розробок доведено, що соціальний супровід (реалізований через метод кейс-менеджменту) є найбільш ефективним інструментом роботи з сім'ями у СЖО, оскільки він забезпечує комплексність, системність та тривалість впливу. На відміну від фрагментарних послуг, супровід передбачає роботу з сім'єю як із цілісною системою у її природному середовищі, що дозволяє впливати на першопричини кризи.

Розкрито зміст основних етапів супроводу (встановлення контакту, оцінка потреб, планування, реалізація плану, моніторинг), кожен з яких виконує важливу функцію у формуванні батьківської компетентності. Зокрема, етап оцінки потреб дозволяє діагностувати дефіцити виховних навичок; етап планування залучає батьків до постановки цілей, формуючи їхню суб'єктність; етап реалізації через методи консультування, патронажу та соціального моделювання забезпечує безпосередню передачу знань та навичок. Визначено механізми впливу супроводу на виховний

потенціал: *ресурсний* (зниження стресу через вирішення побутових проблем), *навчальний* (просвіта), *моделюючий* (приклад соціального працівника) та *контролюючий* (дисциплінування батьків).

Теоретичний аналіз дозволив стверджувати, що соціальний супровід виступає не лише формою кризового втручання, а й потужним соціально-педагогічним процесом. Завдяки партнерській взаємодії із соціальним працівником батьки мають змогу переосмислити свої установки, навчитися новим моделям поведінки та відновити емоційний контакт із дітьми. Таким чином, соціальний супровід створює необхідні умови для трансформації родини з об’єкта опіки в компетентного суб’єкта виховання, що підтверджує його визначальну роль у системі захисту прав дітей. Отримані теоретичні висновки стали підґрунтям для організації та проведення емпіричного дослідження, результати якого висвітлено у другому розділі роботи.

РОЗДІЛ 2.
ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ РІВНЯ БАТЬКІВСЬКОЇ КОМПЕТЕНЦІЇ КЛІЄНТІВ МІСЬКОГО ЦЕНТРУ СОЦІАЛЬНИХ СЛУЖБ

2.1. Організація та методики дослідження батьківської компетентності сімей у СЖО

Емпіричне дослідження особливостей та рівня сформованості батьківської компетентності сімей, які опинилися у складних життєвих обставинах проводилося нами на базі Новобузького міського центру соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді. Вибір цієї установи як експериментального майданчика для нашого дослідження зумовлений тим, що саме у ньому сконцентрована цільова група нашого дослідження – сім'ї, які перебувають на обліку та отримують послугу соціального супроводу через неспроможність самостійно подолати життєві труднощі.

Організація дослідно-експериментальної роботи здійснювалася поетапно. На підготовчому етапі було визначено методологічний апарат дослідження, сформовано вибірку респондентів та підібрано діагностичний інструментарій. Вибірку склали 12 сімей, які перебувають під соціальним супроводом Центру у зв'язку із складними сімейними обставинами. Серед респондентів – батьки (переважно матері, а також батьки та опікуни), які мають дітей віком від 5 до 12 років, адже саме в цьому віці найбільш яскраво проявляються наслідки виховних помилок. Критеріями включення до вибірки були: наявність підтвердженого статусу сім'ї у СЖО, перебування під соціальним супроводом не менше одного місяця та добровільна згода на участь у дослідженні.

Для проведення констатувального етапу дослідження особливостей та виявлення рівня сформованості батьківської компетентності у сімей, які опинилися у складних життєвих обставинах й якісного аналізу отриманих

даних, нами було розроблено критеріально-рівневу модель оцінювання батьківської компетентності.

Отже, ми виділили три базові критерії сформованості досліджуваного феномену: когнітивний, емоційно-ціннісний та діяльнісно-поведінковий. Кожен критерій розкривається через сукупність конкретних показників.

Когнітивний критерій (знаннєвий). Цей критерій відображає рівень поінформованості батьків щодо правильного виховання дітей. Метою констатувального етапу за цим критерієм було фіксація наявної обізнаності батьків. Він є фундаментом компетентності, оскільки неможливо правильно виховувати дитину, не розуміючи її природи.

Аналізуючи показники сформованості батьківської компетентності за когнітивним критерієм, варто наголосити, що ми не обмежувалися лише перевіркою теоретичної обізнаності батьків. Безумовно, знання вікових норм та специфічних проблем розвитку є фундаментом, проте логіка нашого діагностичного процесу вимагала сприйняття цієї компетентності як складного інтегративного утворення. Саме тому особливу увагу було приділено здатності батьків проводити комплексний аналіз внутрішніх ресурсів сім'ї.

У межах дослідження ключовим показником виступає розуміння як психологічних, так і фізіологічних закономірностей зростання дитини. Йдеться про чітке усвідомлення природи вікових криз, базових потреб у сні, харчуванні чи ігровій діяльності. Окрему увагу ми приділили правовому аспекту: важливо було з'ясувати рівень обізнаності батьків щодо їхніх прав та обов'язків, закріплених у чинному законодавстві України. Це передбачає не просто формальне знання норм, а й глибоке усвідомлення відповідальності за неналежне виконання батьківських функцій.

Нарешті, когнітивний складник неможливий без здатності бачити причинно-наслідкові зв'язки у вчинках малечі. Це дає змогу батькам зрозуміти, що саме стоїть за дитячими вередуваннями, спробами обману чи іншими проявами девіації. Маючи таку базу знань, вони отримують

можливість свідомо обирати найбільш дієві методи виховання, адекватні конкретній ситуації.

Цей критерій відображає також рівень обізнаності батьків та їхню внутрішню налаштованість на виховання дитини. Він дозволяє оцінити, чи розуміють батьки свою роль і чи володіють необхідним мінімумом батьківського виховання.

Емоційно-комунікативний критерій. Цей критерій характеризує ставлення батьків до своєї батьківської ролі та якість емоційного контакту в родині й стиль спілкування. Він також виявляє рівень батьківської емпатії (здатність відчувати емоційний стан дитини, співпереживати їй), сформованість батьківської відповідальності та мотивації до змін (бажання покращити життя дитини, готовність співпрацювати із соціальним працівником).

Показники: характер емоційного ставлення до дитини (прийняття, любов, байдужість або відторгнення); рівень емпатії (здатність батьків розуміти почуття дитини; усвідомлення цінності батьківства та відчуття відповідальності за долю дитини; наявність мотивації до змін та співпраці із соціальним працівником та власні психотравми батьків; безумовне прийняття дитини такою, якою вона є.

Діяльнісно-поведінковий критерій можна вважати ключовим у контексті соціальної роботи, оскільки саме він дає змогу оцінити реальні патерни щоденної взаємодії в родині. Важливо розуміти: теорія часто розбігається з практикою, а дитячі травми зазвичай стають наслідком не відсутності знань, а саме конкретних деструктивних дій батьків у побуті.

Оцінюючи сформованість компетентності за цим показником, ми насамперед аналізуємо домінуючий стиль сімейного виховання та характер батьківського контролю. Важливо з’ясувати, чи вибудовується модель стосунків на засадах демократизму, чи вона тяжіє до авторитарного тиску, ліберальної вседозволеності або, що найбільш небезпечно, до індиферентного попустительства. Окрім стилістичних особливостей спілкування, значну увагу

приділено здатності дорослих задовольняти базові вітальні потреби дитини. Тобто йдеться про організацію належного побуту, забезпечення повноцінного харчування, дотримання гігієнічних норм, наявність відповідного одягу та, безумовно, своєчасне лікування і гарантування безпеки життя.

Нарешті, вагомим індикатором є культура комунікації та досвід подолання кризових ситуацій. Спроможність батьків розв'язувати конфлікти конструктивно, без застосування фізичного чи психологічного насильства, свідчить про зрілість батьківської позиції. Вміння чути дитину, домовлятися з нею та якісно проводити спільне дозвілля – це ті практичні навички, які, власне, і визначають ефективність сімейної системи.

Це найбільш об’єктивний критерій, який проявляється під час безпосередньої взаємодії з дитиною та спілкуванні з нею. Він показує, як теоретичні знання та емоції реалізуються на практиці.

На основі визначених критеріїв та показників нами було підібрано комплекс психодіагностичних методик, що включав три основні методики.

Опитувальник «Аналіз сімейного виховання» (АСВ) (автори: Е. Г. Ейдеміллер, В. В. Юстіцкіс).

Ця класична методика була обрана нами для дослідження *діяльнісно-поведінкового та емоційно-комунікативного* критеріїв та, відповідно, показників сформованості батьківської компетентності. Вона є стандартизованим інструментом не лише в психології, але й у галузі соціальної роботи, адже дозволяє діагностувати не просто загальний стиль виховання, а конкретні порушення (патологізуючі типи), що є особливо характерним для сімей, які опинилися у складних життєвих обставинах (СЖО) та знаходяться під опікою соціальних установ.

Опитувальник містить 130 тверджень, які дозволяють виміряти 20 шкал. У нашому дослідженні ми фокусувалися на тих шкалах, які вказують на найбільш типові для неблагополучних сімей відхилення:

Гіпопротекція (гіпоопіка, шкала Г-): брак уваги, турботи та контролю, коли дитина фактично залишена напризволяще (ситуація, що часто

зустрічається у батьків із залежностями або низькою соціальною відповідальністю).

Домінуюча гіперпротекція (шкала Г+): надмірна опіка, тотальний контроль та дріб'язковий нагляд, що блокує розвиток самостійності дитини та пригнічує її волю.

Емоційне відторгнення (шкала Е): ситуація, коли батьки тяготяться дитиною, ігнорують її потреби, відчувають до неї приховану або відкриту неприязнь.

Жорстоке поводження (шкала Ж): схильність до застосування суворих покарань (фізичних або психологічних) за найменші провини, що травмує психіку дитини.

Нестійкість стилю виховання: різкі, непередбачувані переходи від суворості до потурання, що дезорієнтує дитину та формує у неї тривожність.

Результати застосування методики АСВ дозволяють соціальному працівнику чітко ідентифікувати, які саме виховні помилки допускають батьки у повсякденній взаємодії з дітьми, та спланувати відповідну корекційну роботу.

Методика «Діагностика виховного потенціалу сім'ї» (автор: В. Г. Постовий).

Для дослідження *когнітивно-мотиваційного критерію* та визначення загального рівня педагогічної культури батьків нами було використано методику «Діагностика виховного потенціалу сім'ї» відомого українського вченого В. Постового [41]. Цей вибір зумовлений тим, що даний діагностичний інструментарій розроблено спеціально для вітчизняного соціокультурного контексту, що дозволяє врахувати ментальність українських родин та сучасні вимоги до виховання.

Методика являє собою стандартизовану анкету-тест, що складається з кількох блоків питань, спрямованих на комплексне вивчення таких параметрів:

Соціально-культурний фон сім'ї (освітній рівень батьків, їхні інтереси та спосіб життя).

Психологічний мікроклімат (характер стосунків між подружжям, емоційна атмосфера, стиль взаємодії між батьками і дітьми).

Педагогічна підготовленість (рівень знань про вікові особливості розвитку дитини, наприклад: «Чи знаєте ви, як реагувати на дитячі істерики?»).

Методи виховання (система заохочень та покарань, ціннісні орієнтації батьків, наприклад: «Чи вважаєте ви допустимим фізичне покарання?»).

Організація життєдіяльності (наявність спільної діяльності, дозвілля, трудове виховання).

Оцінка результатів здійснюється за бальною системою. Високий сумарний бал свідчить про високий виховний потенціал та сформовану компетентність, середній – про наявність окремих проблем у вихованні, низький – про кризовий стан сім'ї та необхідність негайного втручання. Важливою перевагою цієї методики для нашого дослідження є те, що вона дозволяє виявити не лише недоліки (дефіцити), а й сильні сторони родини (ресурси), на які соціальний працівник може спертися у процесі подальшого соціального супроводу.

Експертне опитування соціальних працівників (Карта експертної оцінки).

Враховуючи той факт, що батьки, які перебувають у складних життєвих обставинах (СЖО), часто схильні давати соціально бажані відповіді, завищувати самооцінку або демонструвати так звану «фасадну поведінку» (приховувати реальний стан справ, щоб уникнути санкцій), результати їхньої самодіагностики потребували верифікації. Тому третім методом стало експертне оцінювання.

В якості експертів виступили четверо фахівців із соціальної роботи Міського центру, які безпосередньо здійснюють соціальний супровід досліджуваних сімей. Експертам пропонувалося заповнити спеціально

розроблену «Карту експертної оцінки батьківського потенціалу» (Додаток А), яка була створена нами на основі методичних рекомендацій Мінсоцполітики щодо оцінки потреб дитини та сім'ї.

У цій карті фахівці оцінювали кожну сім'ю за бальною шкалою (наприклад, 10-бальною) за такими ключовими параметрами:

Здатність батьків гарантувати безпеку дитини та задовольняти її базові потреби (наявність продуктів харчування, одягу).

Санітарно-гігієнічний стан житла та рівень побутового догляду за дитиною.

Емоційна атмосфера в сім'ї (спокійна, напружена, конфліктна) та адекватність реагування батьків на потреби дитини.

Залученість батьків у життя дитини (знання про її інтереси, успіхи у навчанні, регулярність відвідування школи).

Наявність ознак залежної або асоціальної поведінки, що негативно впливає на дитину.

Рівень співпраці із соціальною службою (чи виконують батьки рекомендації, чи дотримуються умов плану супроводу).

Оцінювання відповідей здійснювалося за трьома блоками критеріїв, що дозволило комплексно розглянути ситуацію в кожній родині (Додаток А).

Цей метод дозволив отримати погляд «ззовні», об'єктивізувати дані та зіставити суб'єктивні уявлення батьків про себе з реальною ситуацією, яку спостерігають фахівці під час домашніх візитів.

Емпіричне дослідження проводилося з суворим дотриманням етичних норм соціальної роботи, зокрема принципів конфіденційності, анонімності та добровільності участі. Організація дослідження відбувалася у кілька етапів:

На першому етапі було проведено аналіз документації (особових справ клієнтів, актів обстеження житлово-побутових умов) для формування репрезентативної вибірки та первинного збору анамнестичних даних про сім'ї.

На другому етапі здійснювалася безпосередня діагностика батьків. Це відбувалося під час планових візитів соціального працівника в сім'ю або під

час консультацій у приміщенні Центру. Батькам пропонувалося заповнити опитувальники АСВ та методику В. Постового [41].

З огляду на специфіку контингенту (низький освітній рівень окремих батьків, труднощі зі сприйняттям великих текстів), діагностика часто проходила у формі *структурованої бесіди (інтерв'ю)*. Соціальний працівник зачитував питання, пояснював незрозумілі формулювання та фіксував відповіді респондентів. Такий індивідуальний підхід забезпечив повне розуміння батьками суті запитань та підвищив достовірність отриманих результатів.

На третьому етапі паралельно проводилося експертне опитування кейс-менеджерів (заповнення експертних карт) та аналітична обробка всіх зібраних даних.

Отримані емпіричні дані були піддані кількісному та якісному аналізу. Застосування комплексного підходу (методів: самозвіт, тест й експертна оцінка) забезпечило валідність та надійність результатів. Це дозволило не лише розподілити сім'ї за рівнями батьківської компетентності, а й скласти узагальнений психологічний портрет клієнтів Центру та виявити найбільш типові проблеми у вихованні дітей, що стало підґрунтям для розробки методичних рекомендацій, представлених у наступних підрозділах.

. Аналіз результатів діагностики стану сформованості батьківської компетентності сімей у СЖО в умовах Центру соціальних служб

На етапі аналітичної обробки емпіричних даних нами було здійснено детальний кількісний та якісний аналіз показників, отриманих у ході діагностики батьківської компетентності сімей, які перебувають під соціальним супроводом. Базою дослідження виступив Новобузький центр соціальних служб. У діагностичному зрізі взяли участь 12 сімей, які мають офіційний статус таких, що опинилися у складних життєвих обставинах

(СЖО).

Враховуючи невеликий обсяг вибірки, ми зосередили увагу не лише на статистичних показниках, а й на якісному аналізі кожного окремого випадку (кейсу), що дозволило виявити глибинні причини виховної некомпетентності батьків.

Першим етапом аналізу стала обробка результатів, отриманих за допомогою *Опитувальника «Аналіз сімейного виховання» (АСВ) (автори: Е. Ейдеміллер, В. Юстіцкіс)*. Ця методика дозволила нам ідентифікувати типи неправильного (патологізуючого) виховання, які домінують у досліджуваних родинах. Результати діагностики виявилися досить тривожними і підтвердили наявність суттєвих деформацій у дитячо-батьківських стосунках.

Узагальнені дані щодо поширеності типів негармонійного виховання у клієнтів Центру представлено в таблиці 2.1.

Слід підкреслити, що сума відсотків, представлених в таблиці, перевищує 100%, оскільки в одній сім'ї може поєднуватися кілька порушень одночасно (наприклад, жорстокість і нестійкість).

Таблиця 2.1.

Типи порушень сімейного виховання у сімей в СЖО

(за методикою АСВ)

Тип порушення виховання (Шкала)	**Кількість сімей (абс.)**	**Відсоток (%)**
Гіпопротекція (Г-) (брак опіки, бездоглядність)	5	41,7 %
Домінуюча гіперпротекція (Г+) (надмірний контроль)	2	16,7 %
Емоційне відторгнення (Е)	4	33,3 %
Жорстоке поводження (Ж) (надмірність санкцій)	6	50,0 %
Нестійкість стилю виховання (Н)	8	66,7 %
Виховна невпевненість батьків (ВН)	3	25,0 %

Детальний аналіз отриманих результатів свідчить про наступне. Найбільш поширеним порушенням, виявленим у 8 сімей (66,7 %), є нестійкість стилю виховання. Це свідчить про те, що батьки у СЖО не мають чіткої педагогічної стратегії. Їхня поведінка залежить від миттєвого настрою,

рівня втоми або стану сп’яніння. В один день матір може бути надмірно лагідною та дозволяти дитині все, а наступного дня за ті самі вчинки – кричати та карати. Така непослідовність дезорієнтує дитину, формує у неї високий рівень тривожності та нерозуміння правил поведінки («не знаю, чого чекати від мами»), що є ознакою низької батьківської компетентності.

Другим за частотою прояву стала жорстокість у поводженні з дітьми (шкала Ж), яку зафіксовано у 6 родинах (50 %). Половина досліджуваних батьків вважає суворі покарання (фізичний вплив, позбавлення їжі чи прогулянок, моральне приниження) основним методом виховання. Аналіз бесід із цими батьками показав, що вони часто не усвідомлюють шкоди від своїх дій, виправдовуючись фразами: «Мене теж так виховували, і я виріс нормальною людиною». Це вказує на низький рівень педагогічної культури та відсутність знань про альтернативні методи дисциплінування.

Суттєвим є показник гіпопротекції (гіпоопіки), виявлений у 5 сімей (41,7 %). У цих випадках дитина фактично надана сама собі, батьки не цікавляться її життям, навчанням та дозвіллям. Часто це пов'язано з асоціальним способом життя дорослих або їхньою надмірною завантаженістю проблемами виживання. Діти в таких сім’ях часто виглядають недоглянутими, мають проблеми з навчанням та поведінкою, шукаючи уваги на вулиці. Така ситуація є прямим індикатором батьківської некомпетентності у сфері забезпечення базових потреб дитини.

Емоційне відторгнення діагностовано у 4 сімей (33,3 %). Це найбільш травмуючий тип ставлення, при якому батьки (свідомо чи підсвідомо) демонструють дитині, що вона є для них тягарем, перешкодою або причиною їхніх життєвих невдач. Ми спостерігали холодність у спілкуванні, відсутність тілесного контакту (обіймів), постійну критику. У таких родинах батьки виконують обов’язки формально («я тебе годую, чого тобі ще треба?»), але не дають емоційного тепла.

Менш поширеним, але присутнім (16,7 %), є тип домінуючої гіперпротекції. У цих 2 сім’ях батьки намагаються тотально контролювати

дитину, пригнічуючи її волю та самостійність. Часто це є наслідком батьківської тривожності або бажання реалізуватися за рахунок дитини.

Цікавим є також показник виховної невпевненості батьків (25 %). У трьох сім'ях батьки (частіше це були одинокі матері) демонстрували повну розгубленість. Вони бояться зробити дитині зауваження, «йдуть у неї на поводу», оскільки не відчувають свого авторитету. Це часто призводить до того, що дитина стає «кумиром сім'ї» і маніпулює дорослими, що в умовах СЖО лише поглиблює кризу.

Продемонструємо узагальнені дані за даним опитуванням також у вигляді діаграми (рис.2.1)

Рис. 2.1. Типи порушень сімейного виховання у сімей в СЖО *(за методикою АСВ)*

Узагальнюючи результати за методикою АСВ, можна констатувати, що для клієнтів Новобузького центру соціальних служб характерний дисгармонійний тип виховання. Переважання *нестійкості* та *жорстокості* вказує на те, що батьки не вміють керувати власними емоціями та не володіють навичками конструктивної комунікації. Поєднання *гіпопротекції* з

емоційним відторгненням у третини вибірки свідчить про глибоку кризу ціннісно-мотиваційного компонента компетентності – батьки не вбачають цінності у дитині і не мотивовані займатися її розвитком.

Таким чином, отримані дані дозволяють зробити проміжний висновок: 100% досліджуваних сімей (12 із 12) мають ті чи інші відхилення у стилі виховання, що підтверджує необхідність негайного втручання та корекції їхньої батьківської поведінки засобами соціального супроводу. Саме на усунення виявлених деформацій (навчання методам ненасильницького виховання, стабілізацію емоційного стану батьків, формування навичок догляду) мають бути спрямовані наші методичні рекомендації.

Наступним етапом нашого емпіричного дослідження стала діагностика за допомогою методики «Діагностика виховного потенціалу сім'ї» (автор: В. Постовий). Якщо попередня методика (АСВ) дозволила виявити «патології» та помилки у вихованні, то опитувальник В. Постового був спрямований на оцінку наявних ресурсів родини, рівня педагогічної культури батьків та загального психологічного клімату. Це дозволило нам проаналізувати когнітивно-мотиваційний критерій батьківської компетентності.

Обробка анкет 12 сімей, що перебувають під супроводом Новобузького центру соціальних служб, дала змогу розподілити респондентів за рівнями сформованості виховного потенціалу. Результати виявилися показовими і корелюють із даними попередньої методики (див. Таблицю 2.2).

Таблиця 2.2.

Рівні виховного потенціалу сімей у СЖО *(за методикою В. Постового)*

Рівень виховного потенціалу	Кількість сімей (абс.)	Відсоток (%)	Характеристика рівня
Високий	1	8,3 %	Сім'я має ресурси, сприятливий клімат, батьки обізнані
Середній (Задовільний)	4	33,3 %	Є окремі прогалини у знаннях, клімат нестабільний
Низький (Кризовий)	7	58,4 %	Відсутність педагогічних знань, конфліктність, байдужість

Наочно розподіл досліджуваних сімей за рівнями сформованості виховного потенціалу представлено на рис. 2.2.

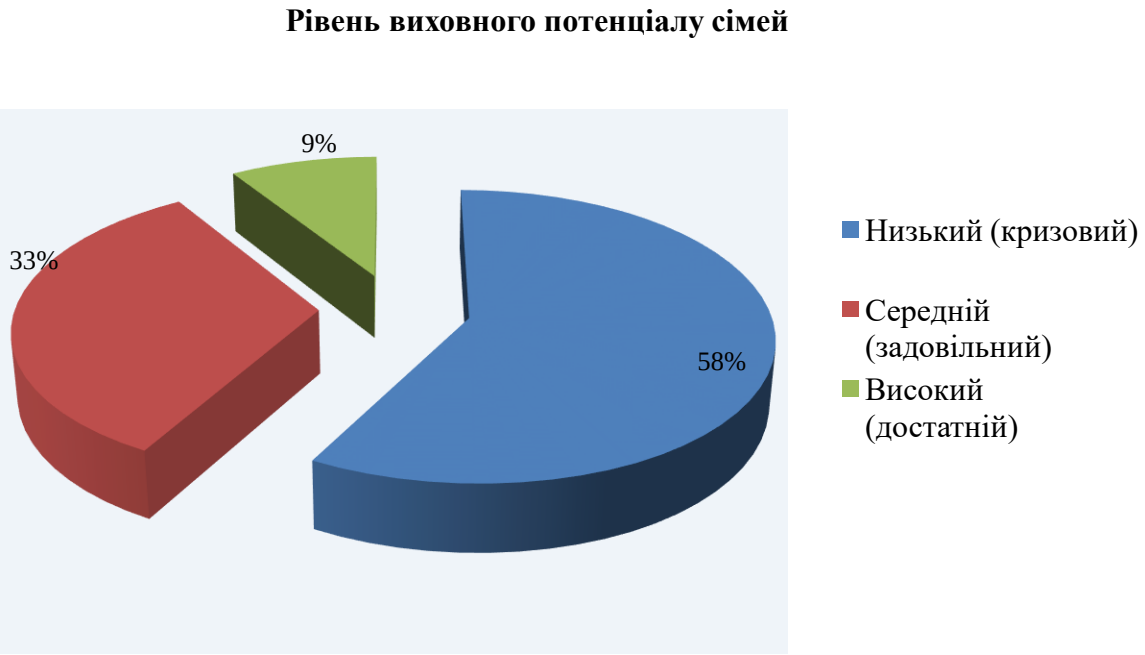

Рис. 2.2. Розподіл сімей у СЖО за рівнями виховного потенціалу (за методикою В. Г. Постового)

Детальний аналіз отриманих даних дозволяє зробити наступні висновки. Домінування низького (кризового) рівня, який було зафіксовано у більшості вибірки – 7 сімей (58,4 %), свідчить про критичну дефіцитарність батьківської компетентності. Аналіз відповідей респондентів цієї групи за окремими блоками методики показав наступну картину:

Блок «Педагогічна підготовленість»: батьки з цієї групи продемонстрували майже повну відсутність знань про вікову психологію. На запитання на кшталт «Як ви реагуєте на вікові кризи дитини?» більшість відповідала «Я не знаю, що це таке» або «Дитина просто стала неслухняною». Вони виховують дітей інтуїтивно, часто копіюючи негативний досвід власних батьків. Відсутність знань призводить до того, що природні потреби дитини (наприклад, потреба підлітка у спілкуванні з друзями) сприймаються батьками як «бунт» і придушуються.

Блок «Психологічний мікроклімат»: у цих сім'ях зафіксовано високий рівень конфліктності між подружжям (або між матір'ю та співмешканцем), що

автоматично проектується на дитину. Батьки зазначили, що в їхніх родинах часто лунають крики, сварки, взаємні звинувачення. У такій атмосфері дитина живе в стані хронічного стресу, що блокує її розвиток.

Блок «Організація життєдіяльності»: Відповіді батьків вказали на відсутність режиму дня, спільних сімейних традицій чи організованого дозвілля. На питання «Як ви проводите вихідні з дітьми?» типовими були відповіді: «Дивлюся телевізор», «Займаюся своїми справами», «Дитина гуляє сама».

Середній (задовільний) рівень виявлено у 4 сімей (33,3 %). Це батьки, які люблять своїх дітей і прагнуть дати їм найкраще, але їхній виховний потенціал знижений через об'єктивні життєві обставини (бідність, перевантаження на роботі, відсутність підтримки). Вони мають фрагментарні педагогічні знання, намагаються контролювати навчання дітей, але часто припускаються помилок через емоційну нестабільність або втому. Для цієї групи характерна наявність мотивації до змін – вони охоче йдуть на контакт із соціальним працівником і просять поради («Підкажіть, як змусити його вчитися?»), що є важливим ресурсом для подальшої роботи.

Лише 1 сім'я (8,3 %) продемонструвала високий рівень виховного потенціалу. Детальніше вивчення цього кейсу показало, що це родина, яка потрапила у СЖО внаслідок раптової втрати житла та роботи (зовнішній фактор), але зберегла здорові внутрішньосімейні стосунки. Батьки мають вищу освіту, цікавляться розвитком дитини, в сім'ї панує атмосфера підтримки. У цьому випадку низький матеріальний статус не зруйнував батьківську компетентність, що підтверджує тезу про те, що бідність не завжди дорівнює педагогічній занедбаності.

Деталізуючи отримані результати, ми проаналізували проблемні зони у вихованні дітей (див. Рис. 2.3). Найбільш критичним показником виявилася відсутність організації дозвілля – у 11 з 12 родин батьки не займаються розвитком дітей у вільний час. Також тривожним є високий

рівень педагогічної необізнаності (10 сімей), що вказує на те, що батьки діють інтуїтивно і часто помилково.

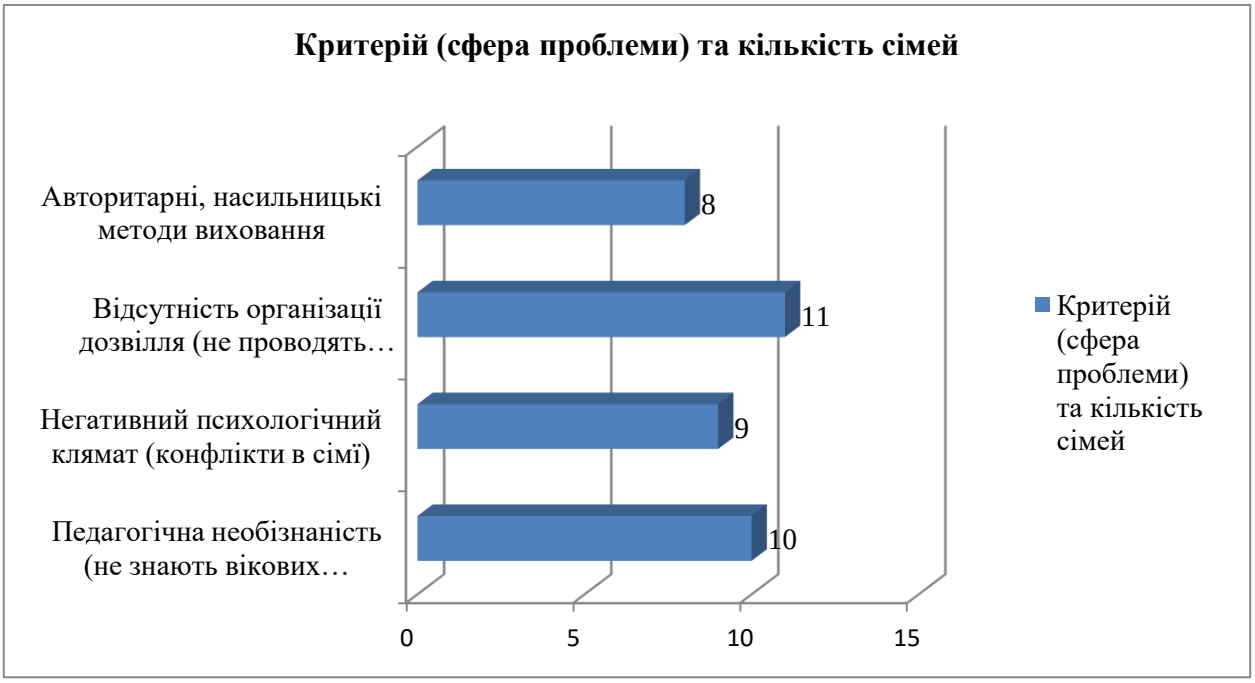

Рис. 2.3. Показники дефіциту батьківської компетентності за окремими критеріями (кількість сімей із низькими показниками)

Якісний аналіз відповідей за методикою В. Постового також дозволив виявити специфічні дефіцити у ціннісній сфері батьків: близько 70% опитаних вважають, що головне завдання батьків – це «нагодувати і вдягнути», ігноруючи потребу дитини у спілкуванні та емоційній близькості.

Більше половини респондентів (60%) визнали, що не знають інтересів своїх дітей, не знайомі з їхніми друзями і не цікавляться їхнім внутрішнім світом.

На питання про методи заохочення більшість батьків змогла назвати лише матеріальні стимули («куплю цукерку», «дам грошей»), тоді як словесна підтримка, похвала чи спільна гра майже не використовуються.

Таким чином, результати діагностики за методикою В. Постового свідчать про те, що виховний потенціал клієнтів Новобузького центру соціальних служб є переважно низьким.

Основною проблемою є не стільки небажання виховувати дітей, скільки педагогічна неграмотність та відсутність навичок побудови

безконфліктної взаємодії. Батьки не вміють створювати розвивальне середовище, не розуміють цінності спільного дозвілля і часто зводять виховання до побутового обслуговування.

Ці дані є критично важливими для нашого дослідження, оскільки вони чітко вказують на зміст необхідної соціальної роботи: соціальний супровід має фокусуватися на просвітництві (наданні знань) та формуванні культури сімейних стосунків. Це підтверджує актуальність розробки методичних рекомендацій, спрямованих саме на підвищення педагогічної культури батьків.

Завершальним етапом діагностичної процедури стало проведення експертного оцінювання за допомогою розробленої нами «Карти експертної оцінки батьківського потенціалу» (див. Додаток А). Необхідність цього методу була зумовлена потребою верифікувати (перевірити) дані самозвітів батьків, оскільки клієнти соціальних служб часто схильні до «фасадної поведінки» – намагання представити себе у кращому світлі перед офіційними особами, щоб уникнути санкцій або вилучення дітей.

Експертами виступили 5 фахівців із соціальної роботи Новобузького центру соціальних служб, які безпосередньо здійснюють супровід досліджуваних 12 сімей. Оцінювання проводилося за 10-бальною шкалою по трьох блоках критеріїв: забезпечення базових потреб (діяльнісний), емоційний клімат та мотивація до співпраці.

Результати експертної оцінки виявилися більш критичними порівняно з результатами самодіагностики батьків. Узагальнені дані розподілу сімей за рівнями компетентності згідно з висновками експертів представлено у таблиці 2.3.

Детальний аналіз експертних висновків дозволяє виявити специфіку проблем у кожній групі:

Група критичного рівня (3 сім'ї, 25%). Це сім'ї, які знаходяться в зоні найвищого ризику. Соціальні працівники виставили їм мінімальні бали (1–3) майже за всіма показниками.

Забезпечення потреб: у цих родинах фіксується антисанітарія, відсутність сезонного одягу та продуктів харчування.

Мотивація: експерти відзначили повну відсутність співпраці («двері не відчиняють», «на дзвінки не відповідають», «перебувають у стані алкогольного сп'яніння під час візитів»).

Висновок: у цих випадках мова йде не просто про некомпетентність, а про злісне ухиляння від виконання батьківських обов'язків. Тут соціальний супровід має діяти в режимі кризового втручання.

Таблиця 2.3.

Рівні сформованості батьківської компетентності за оцінками експертів

Рівень компетентності	**Діапазон балів**	**Кількість сімей (абс.)**	**Відсоток (%)**
Критичний	0 – 40 балів	**3**	**25,0 %**
Низький	41 – 70 балів	**6**	**50,0 %**
Середній (Достатній)	71 – 85 балів	**3**	**25,0 %**
Високий	86 – 100 балів	**0**	**0,0 %**

Група низького рівня (6 сімей, 50%). Це найчисельніша категорія, що є типовим для клієнтів Центру.

Дисерпантність оцінок: цікаво, що саме в цій групі спостерігається найбільший розрив між самооцінкою батьків (які вважають себе «нормальними») та оцінкою фахівця.

Проблемні зони: експерти вказали, що батьки задовольняють фізичні потреби дітей (годують, одягають), але повністю ігнорують емоційні та педагогічні. Наприклад, фахівці зазначали у коментарях: «Мати любить дитину, але не займається її лікуванням», «У квартирі чисто, але дитина залякана». Це свідчить про те, що для соціального працівника компетентність – це комплексне поняття, тоді як батьки зводять його лише до побуту.

Група середнього рівня (3 сім'ї, 25%). Це сім'ї, які демонструють позитивну динаміку. Експерти високо оцінили їхню мотивацію до співпраці (8–9 балів). Батьки виконують рекомендації, відвідують заходи

Центру, намагаються налагодити побут. Зниження загального балу в цій групі відбулося переважно через об'єктивні матеріальні труднощі (бідність), які батьки поки що не можуть подолати самостійно, а не через відсутність батьківських навичок.

Аналіз середніх балів за блоками критеріїв (профіль компетентності). Щоб зрозуміти, які саме сфери «просідають» найбільше, ми вирахували середній бал по всій вибірці за трьома блоками Карти (див. Рис. 2.4).

Блок «Мотивація та співпраця» отримав найвищий середній бал (6,2 бала). Це пояснюється тим, що сім'ї перебувають під соціальним супроводом і змушені демонструвати лояльність до служби, щоб отримувати допомогу.

Блок «Забезпечення базових потреб» отримав середню оцінку (5,4 бала). Більшість батьків намагаються утримувати житло в належному стані, хоча матеріальні ресурси обмежені.

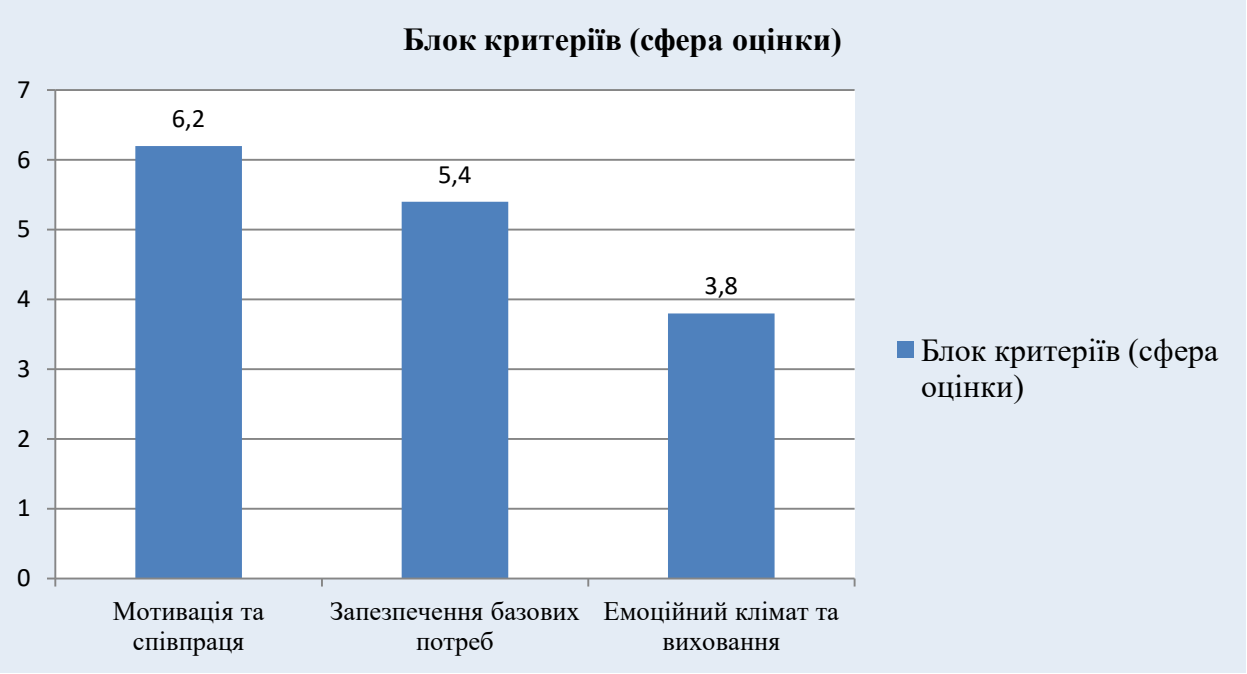

Рис. 2.4. Середні показники батьківської компетентності за окремими блоками (експертна оцінка)

Блок «Емоційний клімат та виховання» отримав найнижчу оцінку (3,8 бала). Експерти одностайно вказують на те, що батьки не вміють спілкуватися з дітьми без крику, не знають їхніх інтересів і не приділяють їм уваги.

Ця діаграма показує, що батьки, може, і пускають соціального працівника у свою оселю і навіть трохи намагаються тримати її у відносному порядку, але абсолютно не вміють любити і виховувати дітей.

Отже, узагальнюючи результати констатувального етапу дослідження, можна зробити наступні висновки:

1. Рівень батьківської компетентності клієнтів Новобузького центру соціальних служб є переважно низьким та критичним.
2. Існує суттєва різниця між тим, як батьки оцінюють себе (тенденція до завищення, «все нормально»), і тим, як їх оцінюють фахівці (фіксація реальних загроз).
3. Найбільш дефіцитною сферою є не матеріальне забезпечення (хоча бідність присутня), а психолого-педагогічна складова: невміння будувати теплі емоційні стосунки з дітьми та відсутність навичок ненасильницького виховання.

Саме ці висновки стають підґрунтям для розробки методичних рекомендацій у наступному підрозділі. Соціальний супровід має бути переорієнтований з суто гуманітарної допомоги на навчання батьків навичкам спілкування та емоційної підтримки дітей.

Методичні рекомендації щодо формування батьківської компетентності сімей, які перебувають під соціальним супроводом

Узагальнення результатів констатувального етапу дослідження, проведеного на базі Новобузького центру соціальних служб, засвідчило наявність системної кризи у функціонуванні досліджуваних сімей. Виявлені нами низькі показники за когнітивно-мотиваційним та емоційним критеріями, домінування дисгармонійних типів виховання (жорстокість, нестійкість стилю, гіпопротекція) та розбіжність між самооцінкою батьків і висновками експертів дають підстави стверджувати, що традиційні форми соціальної

роботи, орієнтовані переважно на матеріальну підтримку, є недостатньо ефективними.

Виходячи з цього, нами було розроблено методичні рекомендації для фахівців із соціальної роботи, спрямовані на удосконалення змісту соціального супроводу через впровадження технологій формування відповідального батьківства. Ці рекомендації базуються на принципах гуманізму, партнерства та індивідуального підходу, викладених у працях вітчизняних науковців Т. Алєксєєнко, І. Звєвєвої та І. Трубавіної.

Наше дослідження виявило, що значна частина батьків (особливо з групи «критичного рівня») демонструє «шиутнуприховану поведінку» або прихований опір співпраці. Тому першочерговим завданням соціального працівника є зміна моделі комунікації.

Тому, насамперед, визначаємо першу рекомендацію: *«Перехід від контролю до партнерства».* Фахівцям рекомендується у процесі супроводу уникати позиції «контролера», який лише перевіряє холодильник та чистоту в кімнаті. Натомість, як зауважують В. Лютий та Т. Журавель, слід використовувати технологію «мотиваційного консультування» [22].

Соціальний працівник має допомогти батькам самим сформулювати цілі змін (наприклад, не «ви повинні перестати пити», а «що ми можемо зробити разом, щоб ваші діти не боялися йти додому?»). Це підвищує суб'єктність клієнта та його відповідальність за результат.

Наступною рекомендацєю є: «*Використання ресурсно-орієнтованого підходу*». Діагностика за методикою В. Г. Постового показала, що навіть у кризових родинах є певні ресурси (наприклад, бабуся, яка піклується про онуків, або бажання батька працювати). Соціальний супровід, як зазначає О. Безпалько, має будуватися не на фіксації недоліків («ви погані батьки»), а на пошуку та посиленні цих сильних сторін [4]. Рекомендується складати «Карту ресурсів сім'ї» (еко-карту), залучаючи до підтримки найближче оточення, школу та громаду.

Враховуючи, що результати проведеного нами анкетування виявили тотальну педагогічну необізнаність батьків: 10 з 12 родин не знають вікових особливостей дітей, що призводить до неадекватних вимог і конфліктів, саме тому виокремлюємо рекомендацію щодо необхідності: *«Впровадження просвітницького модуля «Школа компетентних батьків».*

Беручи до уваги низький освітній рівень клієнтів, лекційні форми роботи є неефективними. Рекомендується проводити міні-бесіди (15–20 хвилин) під час кожного домашнього візиту або групові інтерактивні заняття на базі Центру.

Орієнтовну тематику бесід подаємо, аналізуючи відповідні рекомендації Н. Гавриш щодо формування батьківської компетентності, зокрема це такі, як-от:

1. «Чому дитина вередує: вікові кризи та як їх пережити».
2. «Безпека дитини вдома: прості правила».
3. «Режим дня школяра: чому це важливо для здоров’я».
4. «Гаджети та інтернет: користь і шкода» [3].

Для кращого засвоєння інформації фахівцям, як зазначає Т. Веретенко у своїх методичних рекомендаціях, доцільно розробити та роздавати батькам яскраві буклети-пам’ятки з мінімумом тексту та максимумом інфографіки [35].

Наступною *рекомендацією є «Навчання через моделювання».* Оскільки багато батьків у СЖО не мали позитивного прикладу у власному дитинстві, вони просто не знають, *як* гратися з дитиною чи як допомагати з уроками. Соціальний працівник, як описує Г. Бевз, має використовувати метод «роби як я»: безпосередньо під час візиту демонструвати конструктивні способи взаємодії (наприклад, сісти разом з дитиною малювати, показати матері, як спокійно реагувати на розкидані іграшки) [39].

Попередній діагностичний зріз щодо стану сформованості батьківської компетентності за емоційним та поведінковим компонентами батьківської

компетентності актуалізує нагальну необхідність корекції у таких сім'ях стилю виховання та емоційного клімату.

Оскільки, за даними методики АСВ, у 50% сімей зафіксовано жорстоке поводження, а у 66% – нестійкість стилю виховання, це вимагає негайного корекційного втручання.

Отже, щодо подолання означеної проблеми *рекомендуємо упровадження у діяльності Центрів соціальних служб Тренінгу «Виховання без насильства».* Фахівцям Центру рекомендується організувати для батьків цикл тренінгових занять, спрямованих на опанування методів ненасильницької дисципліни.

Ключовими навичками, які треба сформувати під час участі у такому тренінгу, за нашим переконанням, є: вміння встановлювати чіткі правила та межі дозволеного (для подолання нестійкості стилю); заміна фізичних покарань на метод «логічних наслідків» або тайм-аутів; техніки керування власним гнівом (що робити батькам, коли «здають нерви»). Важливо донести до батьків, що дисципліна – це не покарання, а навчання правильної поведінки.

Наступною рекомендацією вважаємо *«Гармонізацію дитячо-батьківських стосунків через спільну діяльність».* Оскільки діагностика виявила емоційне відторгнення та дефіцит спільного дозвілля (у 11 з 12 сімей), необхідно штучно створювати ситуації позитивної взаємодії.

Отже, практичними заходами вважаємо мають бути:

1. Залучення сімей до загальноміських свят та заходів Центру (Дні сім'ї, майстер-класи та ін.).

2. Впровадження методики «Сімейна рада» – регулярних вечірніх обговорень, де кожен член родини може висловитися і бути почутим.

3. Домашні завдання для батьків: «15 хвилин якісного часу» (щодня приділяти дитині час без телефонів і телевізора, займаючись тим, що цікаво дитині), як радить В. Павленко [37].

Експертна оцінка під час проведення емпіричної частини дослідження показала, що 25% сімей перебувають на критичному рівні. Це група високого

ризику, яка потребує особливого алгоритму дій. Це актуалізує упровадження наступної рекомендації, а саме: *«Впровадження кризового інтервенційного плану»*. Для сімей з критичним рівнем компетентності соціальний супровід має бути інтенсивним (візити 2–3 рази на тиждень). Про це також пище К.Левченко, говорячи про профілактику соціального сирітства [29]. План роботи повинен фокусуватися на забезпеченні базової безпеки дитини. Якщо батьки не демонструють динаміки змін протягом 3 місяців, соціальний працівник має ініціювати розгляд питання на Комісії з питань захисту прав дитини щодо доцільності перебування дітей у такій родині. Пріоритетом завжди залишаються інтереси дитини.

Важливою вважаємо також *«Міжвідомчу взаємодію (Кейс-менеджмент)»*, організація якої є нашою наступною рекомендацією. На її надзвичайної професійної значущості наголошують О. Петренко [38] та Н. Гаврилюк [11].

Оскільки соціальний працівник не може самотужки вирішити всі проблеми сім'ї, необхідно налагодити чіткий механізм пере направлення, зокрема: до психолога (для корекції емоційного стану та травм), до нарколога (при виявленні залежностей (що є частою причиною гіпопротекції), та до юриста – для оформлення соціальних виплат, аліментів тощо. Фахівець із соціальної роботи має виступати кейс-менеджером, який «тримає руку на пульсі» і координує дії всіх служб навколо сім'ї [11; 38].

Робота з сім'ями у СЖО, які демонструють низьку мотивацію та агресію, призводить до швидкого вигорання працівників. Експертне опитування показало, що фахівці критично оцінюють батьків, що може свідчити про втому від складних клієнтів. Тому нашою наступною рекомендацією буде *«Регулярне проведення супервізій (обговорення складних випадків з більш досвіченим колегою або психологом) для зняття емоційної напруги та пошуку нових шляхів вирішення проблем клієнтів*». Це дозволить зберегти об'єктивність та емпатію у роботі.

Таким чином, запропоновані методичні рекомендації спрямовані на переорієнтацію соціального супроводу з пасивної підтримки на активне навчання та розвиток батьківського потенціалу. Комплексне впровадження цих заходів у практику роботи як Новобузького центру соціальних служб, так й інших соціальних установ, що працюють та супроводжують сімї у СЖО, дозволить підвищити рівень батьківської компетентності клієнтів (перевести їх з критичного та низького рівня на середній), покращити психологічний клімат у родинах та, як наслідок, забезпечити право дітей на виховання в безпечному сімейному середовищі. Реалізація цих рекомендацій не потребує значних фінансових витрат, а базується на підвищенні професійної майстерності соціальних працівників та зміні підходів до взаємодії з клієнтами.

Висновки до 2 розділу

У другому розділі кваліфікаційної роботи представлено результати емпіричного дослідження, метою якого було діагностувати наявний рівень сформованості батьківської компетентності сімей, що опинилися у складних життєвих обставинах (СЖО), та на цій основі розробити методичні рекомендації для фахівців із соціальної роботи. Дослідно-експериментальна робота проводилася на базі Новобузького міського центру соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді. Вибірку склали 12 сімей, які перебувають на обліку Центру та отримують послугу соціального супроводу.

Для реалізації завдань дослідження нами було розроблено та апробовано діагностичний комплекс, що включав методи самозвіту батьків (опитувальник АСВ Е. Ейдеміллера, методика діагностики виховного потенціалу В. Постового) та метод експертних оцінок, реалізований через опитування соціальних працівників (кейс-менеджерів).

Аналіз даних за методикою «Аналіз сімейного виховання» (АСВ) засвідчив наявність суттєвих деформацій у дитячо-батьківських стосунках у 100% досліджуваних родин. Найбільш поширеними типами порушень

виявилися: нестійкість стилю виховання (66,7 %) – різкі переходи від суворості до лібералізму, залежно від настрою батьків, що дезорієнтує дитину та формує у неї підвищену тривожність.

Жорстоке поводження (50,0 %) – використання фізичних покарань та морального тиску як основних методів дисциплінування, що свідчить про низьку педагогічну культуру та невміння батьків керувати власними емоціями. Гіпопротекція (41,7 %) – ситуація бездоглядності, коли батьки самоусуваються від виховання, задовольняючи лише мінімальні фізіологічні потреби дитини.

Також у третини сімей (33,3 %) діагностовано емоційне відторгнення, що є найбільш травмуючим фактором для психіки дитини і вказує на дефіцит емоційного компонента батьківської компетентності.

За результатами методики В. Г. Постового з метою оцінки виховного потенціалу та педагогічної культури встановлено, що більшість сімей (58,4 %) мають низький (кризовий) рівень виховного потенціалу. Середній рівень зафіксовано у 33,3 %, і лише одна сім'я (8,3 %) продемонструвала високий рівень. Детальний аналіз показав критичну необізнаність батьків у питаннях вікової психології та потреб розвитку дитини (когнітивний дефіцит). Виявлено, що у 11 з 12 родин відсутня практика спільного дозвілля, а виховання часто зводиться до побутового обслуговування («нагодований – значить вихований»).

Це підтверджує тезу про те, що складні життєві обставини часто корелюють із педагогічною занедбаністю самих батьків.

Порівняння самооцінки батьків із висновками соціальних працівників під час експертного оцінювання («Карта експертної оцінки») виявило тенденцію до «фасадної поведінки» у клієнтів – намагання приховати реальні проблеми. Експерти оцінили рівень компетентності сімей значно критичніше: 25 % родин віднесено до критичного рівня (зона ризику вилучення дитини), 50 % – до низького.

Найбільш проблемною зоною, за оцінками фахівців, є не стільки матеріальне забезпечення (середній бал 5,4 з 10), скільки емоційний клімат та виховання (середній бал 3,8 з 10). Соціальні працівники фіксують невміння батьків будувати теплі стосунки, відсутність емпатії та низьку мотивацію до змін без зовнішнього тиску.

Отже, проведене дослідження дозволило констатувати, що основною проблемою сімей, які перебувають під соціальним супроводом у Новобузькому центрі, є не лише зовнішні фактори (бідність, безробіття), а глибока криза батьківської компетентності. Вона проявляється у педагогічній неграмотності, використанні насильницьких методів виховання, емоційній холодності та нездатності забезпечити дитині психологічний комфорт. Це доводить, що надання виключно гуманітарної допомоги таким родинам є недостатнім заходом, оскільки не усуває першопричину дисфункції.

На основі виявлених проблем нами було розроблено комплекс методичних рекомендацій для фахівців із соціальної роботи, спрямованих на удосконалення змісту соціального супроводу.

Запропоновані заходи структуровано за трьома напрямами, що відповідають дефіцитарним компонентам компетентності:

Організаційний напрям: перехід від контролюючої моделі до партнерства та мотиваційного консультування, що має підвищити довіру клієнтів та подолати їхній опір.

Просвітницький напрям (Когнітивний компонент): впровадження модуля «Школа компетентних батьків» (серія міні-бесід та буклетів про вікові кризи, безпеку, режим дня) та використання методу соціального моделювання (навчання на власному прикладі фахівця під час візитів).

Корекційний напрям (Емоційно-поведінковий компонент): проведення тренінгів «Виховання без насильства» для навчання методам дисциплінування без фізичних покарань, а також організація спільного дозвілля батьків і дітей для гармонізації стосунків.

Окрему увагу в рекомендаціях приділено роботі з сім’ями «групи ризику» (кризовий рівень), для яких запропоновано алгоритм інтенсивного втручання та міжвідомчої взаємодії. Впровадження розроблених рекомендацій у практику роботи Центру соціальних служб дозволить змістити акцент із пасивної підтримки на активний розвиток батьківського потенціалу, що сприятиме не лише виходу сімей із кризи, а й попередженню соціального сирітства.

ВИСНОВКИ

У бакалаврській роботі здійснено теоретико-емпіричне дослідження проблеми підвищення батьківської компетентності сімей, які опинилися у складних життєвих обставинах (СЖО), та визначено роль соціального супроводу в цьому процесі. Результати проведеного дослідження дають підстави сформулювати наступні загальні висновки відповідно до поставлених завдань:

1. Здійснено ґрунтовний теоретичний аналіз сутності та складових феномену батьківської компетентності. На основі вивчення наукової літератури встановлено, що це поняття є інтегративною, динамічною характеристикою особистості, що включає сукупність знань, умінь, навичок, емоційних установок та цінностей, необхідних для повноцінного виконання функцій із виховання, розвитку та соціалізації дитини. У соціальній роботі цей феномен розглядається як динамічна категорія, що піддається корекції та розвитку через спеціально організоване навчання та супровід. Визначено, що структура батьківської компетентності є багатокомпонентною і включає: *когнітивний компонент* (знання про вікову психологію, потреби дитини, права та обов'язки батьків); *емоційний компонент* (здатність до емпатії, безумовного прийняття дитини, навички саморегуляції та контролю негативних емоцій); *ціннісно-мотиваційний компонент* (усвідомлення цінності батьківства, пріоритетність інтересів дитини, відповідальність за її майбутнє); та *поведінковий компонент* (володіння практичними навичками догляду, комунікації, конструктивного вирішення конфліктів та організації побуту). Доведено, що дефіцитарність будь-якого з цих компонентів – чи то брак знань, емоційна холодність, чи відсутність навичок ненасильницького спілкування – призводить до зниження виховного потенціалу сім'ї та створює ризики соціального сирітства. Особливу увагу в сучасних дослідженнях приділено концепції «відповідального батьківства» та «позитивного

батьківства», які акцентують на партнерській взаємодії з дитиною та відмові від авторитарних, насильницьких методів виховання.

З’ясовано, що цей феномен не є вродженим інстинктом, а формується у процесі соціалізації та набуття життєвого досвіду. Відповідно, низький рівень компетентності є наслідком дефіциту знань або деформації цінностей, що піддається корекції. Теоретичний аналіз дозволив стверджувати, що саме рівень батьківської компетентності є головним індикатором благополуччя дитини в сім’ї, а її відсутність виступає як першопричиною, так і наслідком соціального неблагополуччя.

2. Охарактеризовано соціально-психологічні особливості сімей, що опинились у складних життєвих обставинах, як специфічної клієнтської групи соціальної роботи та ризики дефіциту їхньої батьківської компетентності. Визначено, що категорія СЖО є гетерогенною і включає родини з різними причинами кризи (бідність, залежності, хвороби), але спільними дисфункціональними рисами. До таких рис віднесено явище «вивченої безпорадності», патерналістські установки, соціальну ізоляцію та низьку мотивацію до змін. Особливу увагу звернено на феномен «соціального спадкування», коли батьки відтворюють деструктивні моделі виховання, засвоєні у власному дитинстві.

Виявлено, що ключовим ризиком для таких сімей є критичний дефіцит батьківської компетентності, що проявляється у невмінні будувати емоційний контакт з дітьми, використанні насильства як методу виховання та нехтуванні базовими потребами дитини. Це створює пряму загрозу соціального сирітства, коли при живих батьках дитина залишається без опіки. Встановлено, що робота з такими сім’ями ускладнюється їхньою закритістю та схильністю до «фасадної поведінки», що вимагає від соціальних працівників застосування специфічних методів діагностики та втручання.

Аналіз соціально-психологічного портрета таких сімей дозволив виявити низку спільних дисфункціональних рис, що ускладнюють процес надання допомоги. Серед них: явище «вивченої безпорадності» та

патерналістські установки (очікування, що проблеми вирішить держава); низький рівень рефлексії та відповідальності; соціальна ізоляція та звуження кола підтримки; деформація внутрішньосімейних ролей (зокрема, парентифікація дітей). Встановлено, що для багатьох сімей у СЖО характерне явище «соціального спадкування неблагополуччя», коли батьки відтворюють деструктивні моделі поведінки, засвоєні у власному дитинстві, через відсутність альтернативних прикладів компетентного батьківства. Виявлено, що взаємодія таких сімей із соціальними службами часто ускладнюється їхньою закритістю, недовірою до фахівців та «фасадною» поведінкою, спрямованою на приховування реального стану речей задля уникнення санкцій. Зроблено висновок, що ключовою проблемою цих родин є не лише брак матеріальних ресурсів, а насамперед глибока криза батьківської компетентності, що вимагає комплексного професійного втручання.

3. Розкрито зміст технології соціального супроводу як основного інструменту підвищення виховного потенціалу сім'ї. На основі аналізу нормативно-правової бази та методичних розробок доведено, що соціальний супровід (реалізований через метод кейс-менеджменту) є найбільш ефективним інструментом роботи з сім'ями у СЖО, оскільки він забезпечує комплексність, системність та тривалість впливу. На відміну від фрагментарних послуг, супровід передбачає роботу з сім'єю як із цілісною системою у її природному середовищі, що дозволяє впливати на першопричини кризи.

Розкрито зміст основних етапів супроводу (встановлення контакту, оцінка потреб, планування, реалізація плану, моніторинг), кожен з яких виконує важливу функцію у формуванні батьківської компетентності. Зокрема, етап оцінки потреб дозволяє діагностувати дефіцити виховних навичок; етап планування залучає батьків до постановки цілей, формуючи їхню суб'єктність; етап реалізації через методи консультування, патронажу та соціального моделювання забезпечує безпосередню передачу знань та навичок. Визначено механізми впливу супроводу на виховний

потенціал: *ресурсний* (зниження стресу через вирішення побутових проблем), *навчальний* (просвіта), *моделюючий* (приклад соціального працівника) та *контролюючий* (дисциплінування батьків).

Теоретичний аналіз дозволив стверджувати, що соціальний супровід виступає не лише формою кризового втручання, а й потужним соціально-педагогічним процесом. Завдяки партнерській взаємодії із соціальним працівником батьки мають змогу переосмислити свої установки, навчитися новим моделям поведінки та відновити емоційний контакт із дітьми. Таким чином, соціальний супровід створює необхідні умови для трансформації родини з об'єкта опіки в компетентного суб'єкта виховання, що підтверджує його визначальну роль у системі захисту прав дітей.

4. Емпірично досліджено стан сформованості батьківської компетентності у клієнтів Новобузького міського центру соціальних служб. Для реалізації завдань дослідження нами було розроблено та апробовано діагностичний комплекс, що включав методи самозвіту батьків (опитувальник АСВ Е. Ейдеміллера, методика діагностики виховного потенціалу В. Постового) та метод експертних оцінок, реалізований через опитування соціальних працівників (кейс-менеджерів).

Виявлено, що у 100% родин присутні деформації стилю виховання, серед яких домінують нестійкість (66,7%), жорстоке поводження (50%) та гіпопротекція (41,7%).

Отже, проведене дослідження дозволило констатувати, що основною проблемою сімей, які перебувають під соціальним супроводом у Новобузькому центрі, є не лише зовнішні фактори (бідність, безробіття), а глибока криза батьківської компетентності. Вона проявляється у педагогічній неграмотності, використанні насильницьких методів виховання, емоційній холодності та нездатності забезпечити дитині психологічний комфорт. Це доводить, що надання виключно гуманітарної допомоги таким родинам є недостатнім заходом, оскільки не усуває першопричину дисфункції.

Діагностика показала значні прогалини у когнітивній сфері батьків (незнання вікової психології), а також дефіцит емоційного тепла та навичок спільного дозвілля. Співставлення самооцінки батьків та оцінок експертів виявило неадекватність сприйняття батьками реальної ситуації. Отримані дані підтвердили необхідність переорієнтації соціальної роботи з суто матеріальної підтримки на активне психолого-педагогічне навчання батьків.

5. На основі результатів дослідження розроблено методичні рекомендації для фахівців із соціальної роботи щодо формування батьківської компетентності сімей у СЖО. Рекомендації спрямовані на вдосконалення змісту соціального супроводу та структуровані за трьома напрямами: організаційним (що передбачає перехід від контролюючої моделі супроводу до партнерства та мотиваційного консультування), просвітницьким напрямом (через впровадження модуля «Школа компетентних батьків», серію міні-бесід та розповсюдження буклетів про виховання й розвиток дитини) та корекційним напрямом (через проведення тренінгу ненасильницького спілкування).

Таким чином, всі завдання кваліфікаційної роботи виконано, а мету досягнуто.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Алєксєєнко Т. Ф. Соціальна підтримка сім'ї: підходи, технології, методи : навч. посіб. Київ : ЦУЛ, 2019. 212 с.
2. Батьківство в радість. Тренінговий курс з набуття батьківських навичок / Автри-упрор. Г.М. Лактіонова, І.Д.Зверєва. Уиїв. 2008. 362 с. URL: https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/106733/1/%D0%9B%D0%B0%D0%BA%D1%82_%D0%91%D0%B0%D1%82%D1%8C%D0%BA%D1%96%D0%B2%D1%81%D1%82%D0%B2%D0%BE.pdf (дата звернення 24.02.2026 р.)
3. Батьківська компетентність: сутність, складові, шляхи формування : метод. рек. / уклад. Н. В. Гавриш. Київ : Слово, 2018. 72 с.
4. Безпалько О. В. Соціальна педагогіка: схеми, таблиці, коментарі : навч. посіб. Київ : Центр учбової літератури, 2019. 208 с.
5. Берлет А. Соціально-педагогічна робота з сім'ями, які опинилися у складних життєвих обставинах. Сімейна політика в Україні : проблеми і перспективи 56 розвитку : матер. всеукр. наук.- практ. конф. (4 квітня 2018 р.). Київ, 2018. 180 с.
6. Бойко А. М. Особливості соціального супроводу сімей, які опинилися в складних життєвих обставинах. *Соціальна робота та соціальна освіта*. 2019. Вип. 1. С. 45–52. URL: http://srso.udpu.edu.ua/(дата звернення 21.03.2026 р.)
7. Бутенко Н. В. Проведення групової роботи з сім'ями, які перебувають в складних життєвих обставинах. Науковий вісник Ужгородського національного університету: Серія: Психологія. Ужгород : Видавничий дім «Гельветика», 2022. Вип. 5. С. 11–15. URL http://psy-visnyk.uzhnu.uz.ua/index.php/psy/article/view/158/249 (дата звернення 14.01.2026 р.)
8. Василенко О. В. Батьківська компетентність як чинник психологічного благополуччя дитини. *Вісник Київського національного університету. Психологія*. 2020. Вип. 2. С. 12–16.

9. Введення у соціальну роботу : підручник / Т. В. Семигіна та ін. Київ : Академія праці, соціальних відносин і туризму, 2020. 305 с.

10. Войцях Т. В. Вплив складних життєвих обставин на функціонування сучасної сім'ї. *Збірник наукових праць Уманського державного педагогічного університету*. 2018. Вип. 2. С. 34–40.

11. Гаврилюк Н. М. Технологія кейс-менеджменту в роботі з кризовими сім'ями. *Соціальна педагогіка: теорія та практика*. 2021. № 1. С. 55–61.

12. Гончар Л. В. Соціальний супровід як вид соціальної послуги: нормативно-правовий аспект. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Педагогіка. Соціальна робота*. 2019. Вип. 1 (44). С. 48–52.

13. Групові форми роботи в системі психосоціальної допомоги дітям і сім'ям, що опинились у складних життєвих обставинах внаслідок військових дій (досвід упровадження) / заг. ред. В. Панка, І. Ткачук. Київ : НАПНУ, 2020. 123 с. URL: https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/723324/1/posibnyk-grupovi-formy.pdf (дата звернення: 20.02.2026 р.).

14. Енциклопедія для фахівців соціальної сфери / за заг. ред. І. Д. Звєрєвої. Київ, Сімферополь : Універсум, 2013. 536 с.

15. Енциклопедія для фахівців соціальної сфери / за заг. ред. проф. І. Д. Звєрєвої. Київ; Сімферополь: Універсум. 2012. 536 с. URL: https://childfund.org.ua/ Uploads/Files/books_pdf/ensyclopedia_social_work.pdf (дата звернення: 20.01.2026).

16. Журавель Т. В. Кейс-менеджмент у соціальній роботі з сім'ями з дітьми : практ. посіб. Київ : ОБСЄ, 2018. 144 с.

17. Заверико Н. В. Формування батьківської компетентності в умовах територіальної громади. *Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах*. 2020. № 70. С. 88–92.

18. Звєрєва І. Д., Кияниця З. П. Оцінка потреб дитини та її сім'ї: від теорії до практики. Київ : ФОП Буря О.Д., 2019. 180 с.

19. Іванова І. Б. Соціальна профілактика : навч. посіб. Київ : ВПЦ «Київський університет», 2018. 320 с.

20. Калініна Л. А. Психологічні особливості батьківської компетентності. *Проблеми сучасної психології*. 2018. Вип. 40. С. 134–145.

21. Капська А. Й. Соціальна робота: технологічний аспект : *навч. посіб*. Київ : Центр навчальної літератури, 2017. 352 с.

22. Кейс-менеджмент: ведення випадку в соціальній роботі : навч. посіб. / В. П. Лютий, Т. В. Журавель. Київ : ФОП Паливода А.В., 2020. 224 с.

23. Кияниця З. П., Петрочко Ж. В. Соціальна робота з вразливими сім'ями та дітьми: навч. посіб. у 2-х ч. Київ : МСПУ, 2017. 256 с. http://www.p4ec.org.ua/upload/education/library/1513689511.pdf (дата звернення: 19.03.2026 р.)

24. Ковальчук О. П. Проблеми та перспективи соціальної роботи з сім'ями у СЖО в Україні. *Соціальний захист*. 2021. № 3. С. 18–22.

25. Козубовська І. В. Соціальна робота з сім'єю : навч. посіб. Ужгород : УжНУ, 2018. 248 с.

26. Конституція України : прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 черв. 1996 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр

27. Кузьменко Т. М. Роль соціального працівника у підвищенні виховного потенціалу сім'ї. *Актуальні проблеми соціальної роботи*. 2019. № 25. С. 67–73.

28. Кулик І. Особливості консультування сімей, які перебувають у складних життєвих обставинах. Ввічливість. Humanitas. Вип. 3, 2022. С. 33-37.

29. Левченко К. Б. Профілактика соціального сирітства через підтримку батьківського потенціалу. *Права людини та соціальна робота*. 2018. № 10. С. 25–30.

30. Мельник А. О. Діагностика сімейного неблагополуччя: інструментарій соціального педагога. *Соціальна робота в Україні: теорія і практика*. 2020. № 1. С. 89–95.

31. Методика та технології роботи фахівців із соціальної допомоги : навч. посіб. / за ред. О. В. Вакуленко. Київ : Слово, 2019. 416 с.

32. Мирошниченко В. І. Специфіка соціального супроводу багатодітних сімей. *Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка*. 2019. № 4 (327). С. 15–20.

33. Нагула О.Л. Батьківська компетентність як чинник психічного розвитку дитини. Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України. 2012. Вип. 5. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ Vnadps_2012_5_44 (дата звернення 01.03.2026 р.)

34. Нежива Л. Л. Відповідальне батьківство як мета соціально-педагогічної роботи. *Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова*. 2018. Вип. 25. С. 112–117.

35. Основи батьківської компетентності: Методичний посібник / Упор.: Т.Г.Веретенко, І.Д. Зверєва, Н.Ю. Шевченко. К. : 2006. 137 с.

36. Оцінка потреб сімей з дітьми та осіб, які опинилися у складних життєвих обставинах : метод. рек. /заг. ред. Ж. В. Петрочко. Київ, 2017. 98 с.

37. Павленко В. В. Психологічні чинники формування батьківської компетентності. *Теоретичні і прикладні проблеми психології*. 2019. № 3. С. 145–152.

38. Петренко О. Б. Соціальні послуги для сімей з дітьми: європейський досвід та українські реалії. *Соціальна політика*. 2020. № 5. С. 12–18.

39. Підвищення виховного потенціалу прийомних батьків та батьків-вихователів : тренінговий курс / Г. М. Бевз та ін. Київ, 2018. 192 с.

40. Підлипна М. В. Кризові інтервенції в роботі з сім’ями. *Соціальна робота*. 2018. № 2. С. 44–50.

41. Постовий В. Г.Сім’я і школа: проблеми виховання дітей. Посібник. Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2008. 356 с.

42. Про затвердження Державного стандарту соціального супроводу сімей (осіб), які перебувають у складних життєвих обставинах : Наказ

Мінсоцполітики України від 31.03.2016 р. № 318. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0659-16 (дата звернення 23.12.2025 р.)

43. Про затвердження Порядку взаємодії суб'єктів соціального супроводу сімей (осіб), які перебувають у складних життєвих обставинах : Наказ Мінсоцполітики України від 06.05.2016 р. № 486.

44. Про затвердження Порядку виявлення сімей (осіб), які перебувають у складних життєвих обставинах, надання їм соціальних послуг та здійснення соціального супроводу таких сімей (осіб) : Постанова Кабінету Міністрів України від 01.06.2020 р. № 587. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/587-2020-п (дата звернення 13.11.2025 р.)

45. Про охорону дитинства : Закон України від 26.04.2001 р. № 2402-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2001. № 30. Ст. 142. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14 (дата звернення 21.12.2025 р.)

46. Про соціальні послуги : Закон України від 17.01.2019 р. № 2671-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2019. № 18. Ст. 73. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2671-19 (дата звернення 13.10.2025 р.)

47. Про соціальну роботу з сім'ями, дітьми та молоддю : Закон України від 21.06.2001 р. № 2558-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2001. № 42. Ст. 213. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2558-14 (дата звернення 03.01.2026 р.)

48. Психологія сім'ї : підручник / за ред. В. М. Поліщука. Суми : Університетська книга, 2019. 280 с.

49. Роль сім'ї у дошкільній освіті: теорія і практика: навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів / О.В. Шаповалова Суми : Редакційно-видавничий відділ СумДПУ імені А. С. Макаренка, 2019 225с

50. Слозанська Г. І. Соціальна робота з сім'ями в громаді: моделі та методи. *Соціальна робота та освіта*. 2019. Т. 6, № 2. С. 8–17.

51. Соціальна педагогіка : підручник / за ред. А. Й. Капської. Київ : Центр учбової літератури, 2019. 488 с.

52. Соціальна робота з вразливими сім'ями та дітьми : посібник у 2-х ч. / за ред. З. П. Кияниці. Київ : ОБСЄ, 2017. Ч. 1. 364 с.

53. Соціальна робота з сім'ями: теорії, моделі, ефективні практики. Конфлікти в сім'ї: причини виникнення та методи вирішення : колективна монографія / за ред. В. Петровича, С. Чернети. Луцьк, 2021. С. 89-113.

54. Соціальна робота: підручник / за ред. І. Д. Звєрєвої, О. Й. Васильєвої : 2-ге вид., доповн. і переробл. Київ : Центр учбової літератури, 2017. 432 с.

55. Соціальний супровід сімей, які опинилися в складних життєвих обставинах : методичний посібник. Київ : Держсоцслужба, 2006. 104 с.

56. Сушик, Н. Компетентнісний підхід у реалізації технології соціального виховання «Особиста гідність. Безпека життя. Громадянська позиція» дітей підліткового та юнацького віку. Нова педагогічна думка. Рівне: РОІППО. 2020. №2 (102). С. 161–167. URL: http:// nbuv.gov.ua/UJRN/Npd_2020_2_37 (дата звернення: 20.01.2026)

57. Технології соціальної роботи : підручник / за ред. Т. В. Семигіної. Київ : АПСВТ, 2020. 328 с.

58. Технології соціально-педагогічної роботи: навч. пос. / за ред. Капської А. Й. Київ : УДЦССМ, 2000. 370 с. URL: https://library.udpu.edu.ua/library_files/386370.pdf (дата звернення: 20.02.2025 р.).

59. Трубавіна І. М. Соціальна робота з сім'єю : навч. посіб. Київ : ВД «Слово», 2018. 230 с.

60. Тюптя Л. Т. Організація соціальної роботи з сім'ями, які опинилися в складних життєвих обставинах. *Вісник Академії праці і соціальних відносин*. 2017. № 4. С. 22–27.

61. Формування відповідального батьківства : метод. рек. / авт.-упор. Т. Г. Веретенко. Київ : КУБГ, 2019. 64 с.

62. Харченко С. Я. Соціалізація дітей та молоді в діяльності сучасних соціальних інститутів : монографія. Луганськ : ЛНУ ім. Т. Шевченка, 2017. 460 с.

63. Хворова Г.М. Зміст та рівні батьківської компетентності у корекційно-педагогічному аспекті. Актуальні питання корекційної освіти. Серія «Педагогічні науки». 2015. Вип. № 5. С. 333–347. URL: http://aqce.com.ua/download/publications/229/212.pdf/ (дата звернення 24.12.2025 р.)

64. Хомич Г. О. Психологічна готовність батьків до виховання дітей. *Практична психологія та соціальна робота*. 2019. № 8. С. 33–38.

65. Шевців З.М. Основи соціально-педагогічної діяльності : навчальний посібник. Київ : Центр учбової літератури, 2012. 248 с

66. Шевченко С. М. Програми підготовки молоді до сімейного життя як складова профілактики СЖО. *Педагогіка і психологія*. 2020. № 2. С. 55–60.

67. Azar S. T., Reitz E. B., Goslin M. C. Parenting Competency. *Encyclopedia of Mental Health*. 2nd ed. Academic Press, 2016. P. 250–256. URL: https://www.sciencedirect.com/topics/psychology/parenting-competence (дата звернення 09.10.2025 р.)

68. Daly M. Parenting Support: Another Gendered Policy? *Social Politics*. 2018. Vol. 25, Issue 4. P. 453–473.

69. Gladstone J. W., Brown A. Case Management in Social Work: Developing the Professional Skills Needed for Work with Multiproblem Families. *Journal of Social Service Research*. 2017. Vol. 43, No. 2. P. 121–138.

70. Klett-Davies M. Families in Transition: Social Change, Family Formation and Life. Bristol : Policy Press, 2019. 256 p.

71. Rodrigo M. J. Positive Parenting in Europe. *Council of Europe Publishing*. 2016. URL: https://rm.coe.int/168046d33c (дата звернення 07.11.2025 р.)

72. Sanders M. R. Triple P-Positive Parenting Program as a public health approach to strengthening parenting. *Journal of Family Psychology*. 2018. Vol. 22(3). P. 506–517.

73. Whittaker J. K. Social Support Networks in Child and Family Services. *Social Service Review*. 2015. Vol. 89, No. 1. P. 34–56.

ДОДАТКИ

Додаток А

КАРТА ЕКСПЕРТНОЇ ОЦІНКИ

рівня сформованості батьківської компетентності сімей,

що перебувають у складних життєвих обставинах (СЖО)

Шановний колего! Просимо Вас оцінити рівень батьківської компетентності сім'ї, яка перебуває під Вашим соціальним супроводом. Оцінка здійснюється на основі Ваших професійних спостережень, даних актів обстеження та історії ведення випадку.

Будь ласка, оцініть кожен показник за **10-бальною шкалою**, де:

1–3 бали – Критичний рівень (ситуація загрожує життю/здоров'ю дитини, повна відсутність навичок/ресурсів).

4–6 балів – Низький рівень (наявні суттєві проблеми, епізодичне виконання батьківських обов'язків).

7–8 балів – Середній (достатній) рівень (базові потреби задовольняються, але є окремі труднощі у вихованні).

9–10 балів – Високий рівень (батьки компетентні, ресурсні, створюють умови для розвитку дитини).

Код дитини

Кількість дітей у сім'ї: _____

№ з/п	Критерії та показники оцінювання	Оцінка (1–10)
І.	**Блок «Забезпечення базових потреб дитини» (Діяльнісний критерій)**	
	Санітарно-гігієнічний стан житла (чистота, наявність місця для сну та навчання дитини).	
	Забезпечення дитини продуктами харчування (відповідно до вікових потреб) та сезонним одягом.	
	Догляд за зовнішнім виглядом та здоров'ям дитини (охайність, своєчасне лікування, наявність щеплень).	
ІІ.	**Блок «Емоційний клімат та виховання» (Емоційний критерій)**	

	Емоційна атмосфера в сім'ї (рівень спокою, відсутність постійних скандалів у присутності дитини).	
	Стиль спілкування з дитиною (відсутність фізичного/психологічного насильства, криків, принижень).	
	Залученість у життя дитини (батьки знають інтереси дитини, її друзів, успіхи/проблеми у школі).	
III.	**Блок «Мотивація та співпраця» (Когнітивно-мотиваційний критерій)**	
	Усвідомлення батьками своїх проблем та відповідальності за їх вирішення (не перекладають вину на інших).	
	Відсутність зловживання алкоголем/наркотичними речовинами, що заважає виконанню батьківських обов'язків.	
	Рівень співпраці із соціальним працівником (відкритість до контакту, допуск у житло, чесність).	
	Виконання рекомендацій та заходів Індивідуального плану соціального супроводу (реальні дії батьків щодо змін).	
	ЗАГАЛЬНА СУМА БАЛІВ:	

Інтерпретація результатів (для дослідника):

0 – 40 балів: Критичний рівень некомпетентності (високий ризик вилучення дитини).

41 – 70 балів: Низький рівень (сім'я потребує інтенсивного соціального супроводу та контролю).

71 – 85 балів: Середній рівень (сім'я потребує підтримки та консультування).

86 – 100 балів: Високий рівень (сім'я має достатній виховний потенціал, можливе зняття з супроводу).

Коментар експерта (соціального працівника):

_____

_____

П
І
Дата заповнення: «___» _____ 20__р.

е
к
с
п
е
р
т
а

П
і
д